

K 143.583
3

ზამთრის მემორიალი

საქართველოს
ბიბლიოთეკა

აჭარის განთავისუფლება თურქეთის ბატონობისაგან

სახელმწიფო გამომცემლობა
ბათუმი—1956

შამშე მეგრელოძე

K 143.583
3

აჭარის განთავისუფლება
თურქთა ბატონობისაგან

~~143.583~~
3

სპეგ-2000
ფიგურატიული

სახელმწიფო გამომცემლობა
ბათუმი—1956

9(ც.922) 18" + 9(ე.922.3) + 9(ე)

1) ხუხუთ თუჩ-ქვის თუი 1877-1878

2) საქართველოს ისტორია

შინაარსი

რედაქტორისაგან	3
შესავალი	5
ბრძოლა აჭარის განთავისუფლებისათვის	17
რუსეთ-თურქეთის 1877—1878 წლების ომი და აჭარის განთავისუფლება	49

3) საქართველოს ისტორია 3-19 ს.

რედაქტორი ი. რუხია

ტექრედაქტორი თ. დიდიძე

კორექტორი შ. დარჩია

* * *

გადაეცა წარმოებას 1956 წლის 20 ივნისს, ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12 სექტემბერს, ქალაქის ზომა 60x84¹/₃₂, 4,77 სავეტორო, 4,95 საალრიცხო-საგამომცემლო და 6,25, საბეჭდი ფორმა, დაკვეთა № 3430, ემ 01418, ტირაჟი 2.000.

* * *

საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს
მთავარბოლიგრაფსამმართველოს ბათუმის სტამბა-ლითოგრაფია,
(ქ. ბათუმი, ლუქსემბურგის, 22).

რ ე ლ ა ქ ო რ ი ს ა ბ ა ნ

ქართველი და რუსი ხალხების ურთიერთობა, რომელსაც მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს, მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში რუსეთთან საქართველოს შეერთებით დაგვირგვინდა. ამ დროიდან ქართველმა ხალხმა თავისი ბედი სამუდამოდ დაუკავშირა დიდ რუს ხალხს.

რუსეთთან საქართველოს შეერთება, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის მიუხედავად, იყო ერთადერთი გზა, რომელმაც ქართველი ერი იხსნა ფიზიკური მოსპობისაგან, ჩააბა კაპიტალისტური განვითარების ფერხულში და ხელი შეუწყო მის პოლიტიკურ, ეკონომიურ და კულტურულ განვითარებას. რუსეთის რევოლუციურმა დემოკრატიულმა კულტურამ დიდი ზეგავლენა მოახდინა ქართველი ხალხის ცხოვრებაზე. შეიქმნა თვითმპყრობელობასთან, ორივე ქვეყნის ფეოდალებთან და ბურჟუაზიასთან ბრძოლაში რუსი და ქართველი ხალხის მეგობრობის წინამძღვრები, რასაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა სოციალური და ეროვნული ჩაგვრისაგან ქართველი ხალხის საბოლოოდ განთავისუფლებისათვის.

რუსეთთან საქართველოს შეერთებით შესაძლებელი გახდა საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენა და შენარჩუნება. ბათუმი და მთელი აჭარა განთავისუფლდა თურქი დამპყრობლების ბატონობის მძიმე უღლისაგან და დაუბრუნდა თავის დედასამშობლოს—საქართველოს.

აჭარა სამი საუკუნის განმავლობაში გმინავდა დამპყრობთა უღელქვეშ. ურიცხვ მტრებთან ბრძოლებში დაუძლეურებულ ქართველ ხალხს ძალა არ შესწევდა ჩაგრული ძმები დაეხსნა. სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობის ბრძოლა თურქთა წინააღმდეგ უშედეგოდ მთავრდებოდა.

თურქეთის სამხედრო სისუსტე რუსეთ-თურქეთის ომებში გამოვლინდა. რუსეთ-თურქეთის რვა ომიდან ოთხი რუსეთთან

საქართველოს შეერთების შემდეგ მოხდა. უკანასკნელ პერიოდში რუსეთს ბრძოლის ასპარეზი აზიაშიც გადმოაქვს. ამ ომებში თავისებურად გამოვლინდა აჭარის განთავისუფლების საკითხიც. მიზანი საბოლოოდ მიღწეულ იქნა მხოლოდ 1877-1878 წლებს რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგად. 1878 წლის 25 აგვისტოს რუსეთის არმიამ და ქართველმა მხედრობამ გაათავისუფლეს საქართველოს განუყრელი ნაწილი—აჭარა ქალაქი ბათუმით.

თურქთა ბატონობისაგან აჭარის განთავისუფლებას უდიდესი პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა მისი შემდგომი განვითარებისათვის. აჭარა საქართველოს იმ დროს დაუბრუნდა, როდესაც ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბების პროცესი მიმდინარეობდა და იგი რუსეთის მოწინავე კულტურას ეწაფებოდა.

თურქთა ბატონობისაგან აჭარის განთავისუფლების საკითხი დღემდე სპეციალური კვლევის საგანი არ ყოფილა. სამხედრო ისტორიკოსები აგვიწერენ მხოლოდ რუსეთ-თურქეთის ომების ცალკეულ სამხედრო ეპიზოდებს. საბჭოთა ისტორიკოსებმა კი ამ საკითხს მოკლედ ეხებიან რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომის საერთო ასპექტში.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის შ. მეგრელიძის ნაშრომი მოკლედ აცნობს მკითხველს აჭარის განთავისუფლებასთან დაკავშირებულ სოციალურ, პოლიტიკურ, სამხედრო და დიპლომატიურ საკითხებს.

ნაშრომი რომ ქართველი მკითხველისათვის უფრო ხელმისაწვდომი გამხდარიყო, ავტორს მთელი რიგი დოკუმენტები რუსულიდან ქართულად უთარგმნია.

მიუხედავად იმისა, რომ ნაშრომი არაა თავისუფალი ზოგიერთი ნაკლოვანებისაგან, მკითხველს იგი მაინც მნიშვნელოვან სარგებლობას მოუტანს.

ი. რუხაია

შ მ ს ა ვ ა ლ ი

აჭარა ძველთაგანვე საქართველოს განუყოფელი ნაწილია და მისი წარსული ორგანულად არის დაკავშირებული ქართველი ერის ისტორიასთან.

აჭარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ქვის, ბრინჯაოს, რკინისა და სხვა ნივთები, ისე როგორც მატერიალური კულტურის სხვა შემორჩენილი ძეგლები, ავსებენ არა მარტო აჭარის, არამედ მთელი ქართველი ერის სახელოვან ისტორიულ წარსულს.

მე-9 საუკუნიდან აჭარა შედის ტაო-კლარჯეთის შემადგენლობაში. ტაო-კლარჯეთის სამთავრო, რომელიც აშოტ ბაგრატიონმა დააარსა, ძირითადად ჭოროხის ხეობის ირგვლივ მდებარეობდა. ამ დროს ტაო-კლარჯეთში აღმოცენდა კულტურის ცენტრები: ტბეთი, ოპიზა, იშხანი, ოშკი, ბანა და სხვები. ისინი აჭარასთან ტერიტორიულად ისე ახლოს არიან, რომ აჭარის ეკონომიური და კულტურული მდგომარეობის განხილვა შეუძლებელია ტაო-კლარჯეთის საერთო განვითარებისაგან მოწყვეტით.

მე-10 — მე-12 საუკუნეში აჭარა გაერთიანებული საქართველოს ნაწილს წარმოადგენდა. იმ პერიოდში, როდესაც საქართველო ძლიერი ფეოდალური სახელმწიფო იყო წინა აზიაში, აჭარაც აქტიურად მონაწილეობდა ქვეყნის ეკონომიურ და კულტურულ ცხოვრებაში. აჭარის ამ პერიოდის კულტურისა და ეკონომიური განვითარების თვალსაჩინო მაგალითებია სხალთის ეკლესია, ხიხანის ციხე და სხვა ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები, რომლებიც აჭარის სხვადასხვა კუთხეებში გვხვდება.

მე-13 საუკუნის ორმოციანი წლებიდან საქართველოს — ძლიერი ფეოდალური სახელმწიფო დასუსტებასა და დაქუცმაცებას განიცდის, რაც დააჩქარა გარეშე მტერთა — მონღოლთა და თურქთა შემოსევამ. მონღოლთა შემოსევამ ეკონომიურად დააქვეითა და

დასუსტა საქართველო. იწყება დიდგვაროვანი აზნაურების გაძლიერება და მეფის ხელისუფლების დასუსტება. სამცხის სპასილარი სარგის ჯაყელი დამოუკიდებლად აცხადებს თავს, საქართველოს გამოეყოფა აფხაზეთი, გურია და სამეგრელო, თუმცა ისინი ჯერ კიდევ ფორმალურად საერთო მეფეს ემორჩილებოდნენ. განსაკუთრებით ცუდი მდგომარეობა შეექმნა საქართველოს იმ პერიოდში, როდესაც ახლო აღმოსავლეთში ახალი საერთაშორისო ვითარება შეიქმნა თურქ-ოსმალთა გამოჩენასთან დაკავშირებით.

თურქ-ოსმალები მე-13 საუკუნეში მოვიდნენ შუა აზიიდან მცირე აზიაში. მათი აგრესიის პირველი მსხვერპლი ბიზანტია გახდა. მრავალი წლის ბრძოლების შემდეგ, 1453 წელს, თურქ-ოსმალებმა ქალაქი კონსტანტინოპოლი აიღეს და ძლიერი ბიზანტიის სახელმწიფო დასცეს.

ბიზანტიის იმპერიის ნანგრევებზე აღმოცენდა ახალი სახელმწიფო — ოსმალეთი, რომელმაც სახელწოდება მაშინდელ თურქ დამპყრობთა მხედართმთავარ ოსმანისაგან მიიღო.

ქალაქ კონსტანტინოპოლის დაპყრობის შემდეგ რვა წელიც არ გასულა და თურქებმა საქართველოს მოწყვიტეს ტრაპიზონის სამეფო. მე-15 საუკუნის ბოლომდე თურქებმა რამდენჯერმე გაილაშქრეს საქართველოზე, მაგრამ ქართველი ხალხის გაერთიანებული ძალები მედგრად იცავდნენ თავის მიწა-წყალს. თურქებმა შეძლეს გამაგრებულიყვნენ მხოლოდ ქოროხის მარცხენა ნაპირებზე. უძველესი ციხე-სიმაგრე აბსარუსი (გონია) თურქებმა დაიკავეს, ისინი აქ გამაგრდნენ და აქედან ილაშქრებდნენ შემდეგ დასავლეთ საქართველოზე.

ოსმალეთის დამპყრობლური პოლიტიკა განსაკუთრებით ძლიერდება მე-16 საუკუნის დასაწყისიდან. ამ დროს იგი დასავლეთ საქართველოს სამი მიმართულებით უტევეს: შავი ზღვის სანაპიროთი აჭარის მიმართულებით, აფხაზეთიდან და მესხეთის მხრიდან. 1500 წელს ბათუმთან დიდი ბრძოლა მომხდარა თურქების წინააღმდეგ. ბრძოლაში მონაწილეობდა აჭარის, ლივანისა და გურიის მოსახლეობა. ქართველებს ამ ბრძოლაში ქაიხოსრო ათაბაგა მეთაურობდა. ცხარე ბრძოლებში ათაბაგა მოკლეს, მაგრამ თურქებმა ბათუმი მაინც ვერ აიღეს. 1504 წელს ბათუმზე კლარჯეთიდან ოსმალეთის დიდი ჯარი წამოვიდა. მან გაიარა სამცხე-საათაბაგო.

აილო ბათუმი და აქედან გურიასა და იმერეთზე გაილაშქრა. თურქებმა გაძარცვეს და დაწვეს ცნობილი გელათისა და ბაგრატის ტაძრები. ბრძოლების დროს თურქები დამარცხდნენ იმერეთში და გურიაში გადავიდნენ. აქ მათ შეიარაღებული ხალხი დახვდა და თურქები იძულებული გახდნენ ჩაქვისაკენ დაძრულიყვნენ. ჩაქვში კი მათ გორგაძეების, ცეცხლაძეების და ბოლქვაძეების სელმძღვანელობით მოსახლეობამ ისეთი წინააღმდეგობა გაუწია, რომ თურქები ახლა იძულებული შეიქნენ ბათუმიც დაეტოვებინათ. ამ ბრძოლების შემდეგ მხოლოდ 1515 წელს შემოიჭრნენ თურქები აჭარაში, მაგრამ მზე-ჭაბუკის მეთაურობით ქართველებმა კვლავ სძლიეს მტერს და განდევნეს იგი. სასტიკი მარცხით დამთავრდა თურქთა ლაშქრობა ბათუმთან 1517 წელსაც, როდესაც ქართველ ლაშქარს კახაბერ გურჩელი მეთაურობდა.

1519 წელს თურქები კვლავ გამოჩნდნენ ბათუმთან. ამ დროს ბათუმს იცავდა ქართველთა 25 ათასიანი ჯარი. როგორც ზ. ჭიჭინაძე წერს ბრძოლის წინ კახაბერ გურჩელმა ჯარს მიმართა: „ქართველებო! იცოდეთ, რომ ეს ადგილები და ქალაქი ბათუმიც ჩვენი წინაპარი ქართველების იყო და არა სხვების, ქართველები ერთ მტკაველ მიწას არვის დაუთმობდნენ ადვილად, თითო გოჯ მიწაში ჩვენი წინაპრებისაგან თითო ჩაფი სისხლია ჩადვრილი და ისეა იგი დაცული და შენახული“.

ამის საპასუხოდ, ქალაქის დამცველებმა შესძახეს: „კახაბერო, ბატონო! დედა შეერთოს ცოლად, ვინც ოსმალებს ან სხვებს მტკაველ მიწას დაუთმობს. ჩვენ ფეხს არ მოვიცვლით, აქედან არსად წავალთ და ჩვენს მტრებს ოსმალებს კი აქ არ შემოვუშვებთ“.

მამაცი ხელმძღვანელით აღფრთოვანებულმა ქართველმა ჯარმა მტერს შეუტია და იგი სასტიკად დაამარცხა. მარცხითვე დამთავრდა თურქთა ლაშქრობა 1520-1521 წლებშიც.

რუსეთთან საქართველოს შეერთებამდე ქართველი ხალხის ისტორია სავსეა დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლების სახელოვანი ფურცლებით. ქართველი ხალხი სისხლისაგან იცლებოდა, სუსტდებოდა, მაგრამ მტერს უბრძოლველად არ უთმობდა თავის მიწა-წყალს.

საქართველო ამ პერიოდისათვის უკვე საბოლოოდ იყო დაყოფილი ცალკეულ სამეფოებად და სამთავროებად. მაშინ, როდესაც

საქირო იყო ძლიერი მტრის წინააღმდეგ გაერთიანებული ძალებით ბრძოლა, ცალკეული მეფეები და მთავრები ურთიერთგანაღმურებელ ფეოდალურ ომებს აწარმოებდნენ, რის გამოც მათ არ ჰქონდათ საშუალება ერთიანი ძალებით ებრძოლათ დამპყრობთა წინააღმდეგ.

ჯერ კიდევ თურქ დამპყრობთა გამოჩენამდე იმერეთიდან აქ—რაში გადმოსახლდნენ თავდგირიძეები და ხიმშიაშვილები. მათ აქ ხელთ იგდეს დიდძალი მიწა-წყალი და ადგილობრივი მოსახლეობის ხარჯზე იმდენად გაძლიერდნენ, რომ გურიის მთავრისადმი მორჩილება აღარ ისურვეს; მეტიც, მათ დაიწყეს ბრძოლა გურიაში გაბატონებისათვისაც. ისინი ყოველ ღონეს ხმარობდნენ თავიანთი მიზნების განხორციელებისათვის და იქამდეც კი მივიდნენ, რომ თურქებთან საერთო ენა გამონახეს. თურქთა იარაღის, თანხებისა და ჯარების გამოყენებით ისინი ილაშქრებდნენ საქართველოს სხვადასხვა სამთავროებზე და სამეფოებზე, ე. ი. თავიანთი მიზნების განხორციელებისათვის სამშობლოს მოღალატეები გახდნენ.

მე-16 საუკუნის დასაწყისიდან თურქმა დამპყრობლებმა რამდენჯერმე აიღეს ბათუმი, მაგრამ ხანგრძლივი დროით მხოლოდ მე-17 საუკუნის სამოცდაათიან წლებში დამკვირდნენ აქ. ამ დროს საქართველოს უტევდა მეორე ძლიერი სახელმწიფო ირანი. საქართველო ირანისა და ოსმალეთის ძარცვა-გლეჯის ობიექტი გახდა. ირანისა და თურქეთის 50-წლიანი ომი 1555 წელს საქართველოს მიწების მიტაცებით დამთავრდა. ქართლ-კახეთი და სამცხე-საათაბაგო ირანმა იგდო ხელთ, ტაო-კლარჯეთი და შავშეთი კი—ოსმალეთმა. მაშინ მათ ვერ მოახერხეს აჭარის ხელში ჩაგდება, ადგილობრივმა მოსახლეობამ დაიცვა თავისი მხარე.

მაგრამ შემდეგ თურქებმა ისარგებლეს რა საქართველოს ცალკეულ სამეფოებად და სამთავროებად დაშლით, სახელმწიფოს სამხედრო ძლიერების დაცემით, გაბატონებული კლასების ცალკეულ წარმომადგენელთა დახმარებით და მებრძოლთა რიცხოვრივი უპირატესობით განავითარეს ძლიერი იერიშები დასავლეთ საქართველოზე.

თურქები მე-15 — მე-18 საუკუნეების მანძილზე ეწეოდნენ ბრძოლებს სამხრეთ საქართველოში დამკვიდრებისათვის. მე-18 საუკუნის შუა წლებში თურქეთის გავლენის ქვეშ აღმოჩნდა სა-

ქართველოს ტერიტორიის ერთი მესამედი (სამხრეთ საქართველო) და შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდებარე ციხე-სიმაგრეები თურქთა ჯარებმა დაიკავეს.

თურქებმა დაპყრობილ ტერიტორიაზე სასტიკი რეჟიმი დაამყარეს. მათი პოლიტიკა იქითკენ იყო მიმართული, რომ ადგილობრივ მოსახლეობაში აღმოეფხვრათ ქართული ზნე-ჩვეულებანი, რელიგია და სხვა; დაევიწყებინათ მშობლიური ქართული ენა და ყოველივე ქართული. თურქები კდილობდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის — ქართველი ხალხის გადაგვარებას, გათურქებას. ამ მიზნის მიღწევისათვის ისინი ყოველგვარ საშუალებას მიმართავდნენ: არბევდნენ და სწვავდნენ სოფლებსა და ქალაქებს, ანადგურებდნენ მატერიალური კულტურის ძეგლებს, შორეულ მხარეში ასახლებდნენ და ფიზიკურად სობდნენ ხალხს. ქართველები კი, მიუხედავად თურქთა ბატონობის ამ სასტიკი რეჟიმისა, ქედს არ იხრიდნენ და გამირულად ებრძოდნენ მტერს.

თურქებმა თავიანთი ბატონობის დამყარებისა და განმტკიცებისათვის აჭარაში, ისევე როგორც სხვა დაპყრობილ ქვეყნებში, დაიწყეს მაჰმადიანური რელიგიის გავრცელება. აჭარის მოსახლეობა IV-დან, ხოლო ოფიციალურად V საუკუნიდან აღიარებდა ქრისტიანულ რელიგიას. აჭარაში დღემდეა შემონახული უძველესი მატერიალური კულტურის ძეგლები: საცხოვრებელი, თავდაცვითი და საკულტო (ეკლესიები) ნაგებობები და ასეთთა ნანგრევები,¹ რომლებიც თავიანთი მაღალი ხელოვნებით ახლაც აკვირებენ მნახველებს, და რალა თქმა უნდა, აჭარის მოსახლეობა ადვილად არ დათმობდა იმ კულტურას, რომელთანაც იგი საუკუნეებით იყო შეზრდილი. იგი არ თმობდა თავის ზნე-ჩვეულებებსა და ქრისტიანულ სარწმუნოებას, ხანგრძლივ და დიდ წინააღმდეგობას უწევდა მტერს. თურქი დამპყრობლები მაჰმადიანური რელიგიის გავრცელებისათვის, ხალხის ეკონომიკის მოშლისა და ფიზიკური მოსპობისათვის ცეცხლსა და მახვილს მიმართავდნენ.

¹ მათ შესახებ არსებობს გამოკვლევები, რომელთა შორის მნიშვნელოვანია: დ. ბაქრაძე, *Археологические путешествии по Гурии и Аджаре*, ს-ვეტერბურგი, 1878 წ., გვ. 33—87 (ავტორმა აჭარაში 1873 წ. იმოგზაურა); ვ. იაშვილის, ხ. ახვლედიანისა და რ. მჭედისაშვილის კრებული „ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში“, ბათუმი, 1955 წ. და სხვა. ამიტომ ამ ძეგლებზე ჩვენ აღარ შევჩერდებით.

თურქები ეკონომიურადაც ჩაგრავდნენ ქრისტიანულ მოსახლეობას. ქრისტიანებს გადასახადს აწერდნენ ყოველგვარ უძრავ ქონებასა და შემოსავალზე. ქრისტიანი მოსახლეობა მოკლებული იყო ყოველგვარ უფლებებს, მაჰმადიანური რელიგიის მიღებით კი დიდ პრივილეგიებს და ჯილდოს ღებულობდა. ქრისტიანს სიკვდილით დასჯა ელოდა უბრალო დანაშაულისათვის და მხოლოდ მაშინ ეპატიებოდა სასჯელი თუ იგი გამუსლიმანდებოდა.

მოსახლეობისათვის ყველაზე უფრო აუტანელი იყო მიწათმფლობელობის თურქული წესი. აჭარაში მიწას, ოსმალური წესის თანახმად, ის პირი ფლობდა, ვინც სამხედრო სამსახურს ეწეოდა, სამხედრო მოსამსახურე კი მხოლოდ მაჰმადიანი შეიძლებოდა ყოფილიყო, ე. ი. ან მიწა უნდა დაეკარგა გლეხს, ურომლისოდაც მისი არსებობა შეუძლებელი იყო, ან მაჰმადის რჯული მიეღო.

სხვადასხვა დროს მომხდარა აჭარის თვითეული მხარის, თვითეული სოფლის გამაჰმადიანება. განსაკუთრებული წინააღმდეგობა გაუწია მტერს სხალთის ხეობის მოსახლეობამ. ამ ხეობის ყოველ სოფელში მოქმედებდა თურქების ორ-ორი ხოჯა. ყველაზე დიდხანს ქრისტიანობა სოფელ ყინჩაურმა შეინარჩუნა. ქრისტიანული ეკლესიაც აქ ყველაზე დიდხანს შემორჩენილა. ამ ეკლესიის სიმდიდრე, დანგრევის შემდეგ, ხალხმა მიწაში ჩაფლა, რათა იგი თურქებს არ გაენადგურებინათ.

იმ სოფლების მოსახლეობა, რომელიც საკუთარ ზნე-ჩვეულებაზე ხელს არ იღებდა, XVIII საუკუნის ბოლო წლებში თურქებმა შეკრიბეს იქ, სადაც აჭარისწყალი მდინარე ჭოროხს ერთვის. ამ ადგილას ხიდი იყო, რომელზედაც თავის მოსაკვეთი იდგა. ვინც გამაჰმადიანებაზე უარს იტყოდა, მას თავს სჭრიდნენ და მდინარეში ავლებდნენ. სოფელ დანდალოს მოსახლეობა იარაღით შეხვდა გამაჰმადიანებას. სასტიკი ბრძოლების შემდეგ დამარცხებულნი ოსმალეთში გარეკეს. ამის გამო მთელი სოფელი დაცარიელდა.

სოფელ მარადიდში ხალხი ქართულ ქრისტიანულ წესებს დიდხანს ფარულად იცავდა. მათ მღვდელიც კი ჰყავდათ საერო ტანსაცმელში, როდესაც თურქებმა ეს გაიგეს, მოსახლეობა ჭოროხის ნაპირზე მირეკეს და განუცხადეს, ვინც თავის რჯულზე ხელს არ აიღებს, მდინარეში შევიდეს და თუ მეორე მხარეს გაცურავს, ქრისტიანად დავტოვებთო. ამ დროს ჭოროხი ადიდებული იყო და

ყველანი დაიღუბნენ. სოფელ მარადიდში 50, კომლიდან ხუთი კომლიდა გადარჩენილა. მსგავს წინააღმდეგობას უწყვეტნენ მაჰმადიანობის გავრცელებას აჭარის ყველა სოფელში. მაგრამ საბოლოოდ მოსახლეობა, განიცდიდა რა მორალურ, ეკონომიურ და ფიზიკურ ზემოქმედებას, იძულებული შეიქნა მიეღო მუსლიმანური სარწმუნოება. აჭარაში მუსლიმანობის გავრცელება, რაც XVI საუკუნეში დაიწყო, მხოლოდ XIX საუკუნეში დამთავრდა.

თურქებმა, მიუხედავად იმისა, რომ შეძლეს მაჰმადიანური სარწმუნოების გავრცელება აჭარაში, აქ ხალხის გათურქების მიზანს მაინც ვერ მიაღწიეს: მათ ვერ მოახერხეს ადგილობრივი მოსახლეობის გადაგვარება. თურქეთის ბატონობის მთელი ხანა აჭარაში ხასიათდებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის აჯანყებებით. ეს აჯანყებანი მიმართული იყო ეროვნულ-კოლონიალური ჩაგვრის წინააღმდეგ. 1680, 1731, 1781, 1815, 1830, 1845, 1852, 1875 წლები ცნობილია როგორც მნიშვნელოვანი აჯანყების წლები აჭარაში. ამ აჯანყებებს ხელმძღვანელობდნენ თვით აჭარლები, ადგილობრივი გამოჩენილი პირები, ქართველი ხალხის ისეთი თავდადებულა შვილები, როგორიც იყვნენ: სელიმ ხიმშიაშვილი, სულეიმან ნიბაძე, ახმედ კიკნაძე, ილია მელაძე და მრავალი სხვა. ყველა ამ აჯანყების ჩახშობას თან სდევდა თურქ ასიმილატორთა სასტიკი რეპრესიები.

აჯანყებულთა დასჯის მიზნით აჭარიდან გაასახლეს როგორც ცალკეული ოჯახები, ისე მთელი სოფლებიც. სიკვდილით სჯიდნენ ასობითა და ათასობით ქართველ პატრიოტებს. მცხოვრებთა დიდი ნაწილი გასახლებულ იქნა ჩაქვის ხეობიდან, ბათუმიდან და ა. შ. მარტო ზემო აჭარიდან 20 ათასამდე კაცი გაასახლეს. სოფელ მერისში 700 კომლიდან მხოლოდ 100 დარჩენილა, ხოლო რიგი სოფლები სრულიად ამოუგდიათ.

აჭარა, საქართველოს ეს ერთ-ერთი მოწინავე კუთხე, მდიდარი და ლამაზი მხარე, თურქთა ბატონობის პერიოდში ეკონომიურად და კულტურულად დაქვეითდა. განადგურდა მატერიალური კულტურის ძეგლები, მოისპო მეურნეობის მოწინავე დარგები, როგორც, მაგ., მევენახეობა. აიკრძალა ქართული ენა, ანბანი, ზნე-ჩვეულებანი და სხვ. თურქეთის პოლიტიკამ მოსახლეობა მიიყვანა „ისეთ უბედურ და ჩაგრულ მდგომარეობამდე, რომ მნიშვნელოვანი მორალური და ფიზიკური ძალები მოისპო“. XIX საუკუნის ოცდაათიან

წლებში რუსეთის ოფიციალური პირები შემდეგნაირად ახასიათებდნენ ამ მხარეს: „ადგილები, რომლებიც შავი ზღვის პირას მდებარეობს, მაგ., როგორც ბათუმი და სხვები, წინათ მეტად დასახლებული, ამჟამად მთლიანად დაცარიელდა, სახლები და დუქნები არავის არ უკავია“.¹ ასეთივე მდგომარეობა იყო საქართველოს სხვა ტერიტორიაზეც, სადაც თურქი ბარბაროსები მოქმედებდნენ. აჭარის ეკონომიური და კულტურული განვითარება თურქეთის ბატონობის პერიოდში კიდევ უფრო დაბალი იყო, ვიდრე თვით თურქეთში, ხოლო უკანასკნელი, როგორც ფ. ენგელსი ახასიათებს, იყო «на самой низкой и варварской стадии феодализма».²

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ფეოდალურმა თურქეთმა გააძლიერა თავისი ძალაუფლება აჭარაში. ადგილობრივ ბეგებს ჩამოართვა ის ნომინალური უფლებები, რაც მათ წინათ გააჩნდათ. გაადიდეს გადასახადები, განსაკუთრებით ომის წინა პერიოდში. 1876 წელს გადასახადები ერთიორად გაზარდეს წინა წლებთან შედარებით. გადასახადების ამკრეფნი ძალით ართმევდნენ ხალხს პირუტყვს, პროდუქტს, აჩანაგებდნენ ბაღებს და სხვ. თურქთა მოხელეების თვითნებობას საზღვარი აღარ ჰქონდა.

აჭარაში თურქთა ბატონობით შექმნილმა სოციალურ-ეკონომიურმა პირობებმა იგი რამდენადმე მაინც მოსწყვიტა დედა საქართველოს, ამან გამოიწვია ადგილობრივი მოსახლეობის კარჩაკეტილი ყოფა-ცხოვრება, ცხოვრების თავისებურებამ კი მათში სპეციფიკური ხასიათი და თვისებანიც გამოიმუშავა, მაგრამ, როგორც რუსეთის ერთ-ერთი სამხედრო ოფიციალური პირი, რომელიც იცნობდა ადგილობრივ მოსახლეობას, წერს, აჭარლებმა მაინც ქართველური თვისებები შეინარჩუნეს. იგი აღნიშნავს: „სტუმართმფყვარეობა, პატივისცემა უფროსისადმი, შრომის მოყვარეობა აჭარლების დამახასიათებელ ნიშნებს შეადგენს. ისტორიულმა წარსულმა გამოიმუშავა მათში სიყვარული თავისუფლებისადმი, სიმაჰაცე, — ბავშვობიდან შეიარაღებული აჭარელი საუკეთესო მსროლელია. ვაჭრობისა და მრეწველობისადმი ამ ხალხს მიდრეკილება არა აქვს.“³

1 Акты собранные Кавказской Археографической комиссией, т. III, 83-890 (შემდეგ Акты).

2 К. Маркс и Ф. Энгельс, соч., т. 9, стр. 374

3 Акты, т. VIII, стр. 237.

სოციალურ-ეკონომიურად დაჩაგრული აჭარის მოსახლეობა წინააღმდეგობას უწევდა თურქ ასიმილაციურებს, აჭარლები ხსნას სამშობლოსაგან, საქართველოსაგან მოელოდნენ. ამ მდგომარეობით აიხსნება, რომ სჭარის მოსახლეობამ, მიუხედავად თურქეთის სამი საუკუნის ბატონობისა, მაინც შეინარჩუნა ქართული წეს-ჩვეულებანი და, რაც მთავარია, მშობლიური ქართული ენა. ამ მდგომარეობას ხელს უწყობდა აჭარის მოსახლეობის განუწყვეტელი ეკონომიური ურთიერთობა საქართველოს სხვა კუთხეებთან. მრავალი აჭარელი გადადიოდა მოსახლერე გურიაში, სადაც მათ ნათესაეებიც ჰყავდათ. აი როგორ გადმოგვცემს გურიისა და აჭარის ურთიერთობას ვაზეთი „ივერია“: „კეთილი დამოკიდებულების გამო გურია-ქობულეთს ერთმანეთში დიდი მიმოსვლა აქვს. საზღვრის ახლო მდებარე სოფლები ქორწილს და ქელეხს ისე არ გადაიხდიან, რომ ერთმანეთი არ მიიწვიონ. ერთი სიტყვით ჭირსა და ლხინში ერთობა აქვთ“.¹

ეს ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა უნარჩუნებდა აჭარლებს მომავალში საქართველოსთან შეერთების ღრმა რწმენას.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, აჭარაში რამდენიმე აჯანყება მომხდარა თურქთა ბატონობის წინააღმდეგ. მათ შორის უფრო საინტერესოა 1875 წლის აჯანყება ქობულეთში; იგი აჭარის განთავისუფლების წინა პერიოდში მოხდა და გარკვეული გავლენა მოახდინა მოსახლეობის განწყობილებაზე ომის პერიოდში. 1875 წლის აჯანყების მიზეზი იყო თურქების მიერ აჭარელთა კოლონიალური ჩაგვრა, რამაც მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიიღო. აჯანყების უშუალო მიზეზი გახდა ადგილობრივი მოსახლეობის ჯარში გაწვევა.

1875 წელს ახალ ეტაპში შევიდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მცხოვრები სლავი ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში მომხდარ აჯანყებებს მოჰყვა ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მცხოვრები სლავი ხალხების ამხედრება თურქეთის ტირანიის წინააღმდეგ.

სლავ ხალხთა აჯანყებას დიდ რუს ხალხთან ერთად თანაგრძნობა და დახმარება გაუწია ქართველმა ხალხმა.

¹ ვაზ. „ივერია“, 1877 წ., 14 ივლისი.

ქართველი ხალხი სლავების აჯანყებას შეხვდა მორალური და მატერიალური მხარდაჭერით. რუსეთის მოხალისე მებრძოლთა რიგებში ქართველებიც იბრძოდნენ თურქთა წინააღმდეგ. აქ იყვნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხის შვილები: იმერეთიდან, ქართლიდან, სამხრეთ ოსეთიდან, სამეგრელოდან და ა. შ. სერბიის ჯარში ქართველების მოხალისეებად ჩაწერას დიდი ინტერესი გამოუწვევია, როგორც სერბიელ მეომრებში, ისე მოსახლეობაში. მათ ეკითხებოდნენ საქართველოს ისტორიას, სარწმუნოებრივ მდგომარეობას და ა. შ. მოხალისეთა შორის ყოფილა ერთი სამოცი წლის მოხუცი, რომელსაც ყირიმის ომში მიღებული წმიდა გიორგის ორი ჯვარი ჰქონია. მისთვის ფრანგ კორესპონდენტს უკითხავს, რამ გაიძულა, ასე შორს რომ წამოსულხარო. მან უპასუხა: ჩვენ თათრებთან საომრად მოვედით, ან რა გული მომიტმენია მოძმის ამდენ წვალებასო.¹

სლავი ხალხების აჯანყებას თანაგრძნობითა და დახმარებით შეხვდნენ ქართველი მაჰმადიანებიც, რომლებიც თურქების უღელქვეშ გმინავდნენ. აჭარაში სულთანის ფირმანი გამოაცხადეს, რომ 15 დღის განმავლობაში არმიიდან დათხოვილი ჯარისკაცები ისევ შეეკრიბათ და საომრად გაეგზავნათ აჯანყებულ სლავთა დასასჯელად. აჭარის მოსახლეობამ საპასუხოდ განაცხადა, რომ ისინი სხვა ქვეყნებში საომრად არ წავლენ. მაშინ სულთანმა ბრძანა, ხალხი ძალით გაეყვანათ ჯარში და თუ ვინმე წინააღმდეგობას გასწევდა, დაეწვათ მათი სახლ-კარი, ხოლო ცოლ-შვილი დაეპატიმრებინათ. ქობულეთის ბეგებმა — თავდგირიძეებმა, როდესაც მშვიდობიანი გზით მიზანს ვერ მიაღწიეს, ჟანდარმები გაგზავნეს სოფლებში. მოსახლეობა ამხედრებულა მათ წინააღმდეგ და დიდი მსხვერპლით განუდევნიათ ისინი.²

აჯანყება მთელ ქობულეთს მოედო, შემდეგ კი აჭარასა და ლაზეთშიც გავრცელდა. მოსახლეობა აცხადებდა, თვითონ დაჩაგრული ვართ და სლავი ხალხების დასასჯელად არ წავალთო. აჯანყების შედეგად სოფლებში ხელისუფლების ორგანოები არ ჩანდა, თურქეთის მმართველობის სისტემა ვეღარ მოქმედებდა. ტრაპიზონის ფაშამ ხალხის დასაწყნარებლად თურქი მოხელეები გაგზავნა ქობულ-

1 გაზ. „დროება“ 1878 წ., №91.

2 გაზ. „დროება“ №№ 101, 106, 107, 1878 წ.

ლეთში, მათ ყოველგვარ ზომას მიმართეს მოსახლეობის დასაწყნარებლად, მაგრამ ცდები უშედეგოდ დამთავრდა. 1875 წლის აჯანყებამ, მიუხედავად იმისა, რომ იგი, არაორგანიზებული იყო, იმდენად ფართო ხასიათი მიიღო, რომ 1876 წლის მაისისათვის თითქმის მთელ „თურქეთის საქართველოს“ მოედო.

სტამბოლიდან ჩამოსული კომისრები განდევნეს ყველა სოფლიდან, გაანადგურეს თურქთა ჯარები, რომლებიც აჭარაში გამოგზავნეს აჯანყების ჩასაქრობად. მაგრამ საბოლოოდ აჯანყება თურქებმა ჩააქრეს, რადგან მას ერთიანი ორგანიზაცია არ ჰქონდა. როდესაც თურქები ერთ სოფელში ჩააქრობდნენ აჯანყებას, მეორეში მხოლოდ მაშინ იწყებოდა მღელვარება.

მიუხედავად იმისა, რომ აჯანყება მარცხით დამთავრდა, მას მაინც გარკვეული დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. მან ხალხში შექმნა ის საომარი განწყობილება, რომელიც შემდეგ რუსეთ-თურქეთის ომში გამოვლინდა. აჯანყებამ გააძლიერა აჭარის მოსახლეობის ლტოლვა საქართველოსთან შესაერთებლად.

დანიანებს რა აჭარის მოსახლეობის მისწრაფება საქართველოსაკენ, თურქებმა ყოველგვარ საშუალებას მიმართეს, რათა მტრობა გაეჩაღებინათ აჭარასა და საქართველოს სხვა კუთხეებში მცხოვრებ ქართველთა შორის. თურქებმა კატორღიდან გაათავისუფლეს ის დამნაშავეები, რომლებიც მათ ჰყავდათ შეპყრობილი. შემდეგ ამ პირებს დაავალეს შეიარაღებულ ჯგუფთა შექმნა და თავდასხმების მოწყობა აჭარის მოსაზღვრე საქართველოს სოფლებზე. განსაკუთრებით, მათდამი ერთგული კატორღელები დანიშნეს აჭარის მოსაზღვრე სოფლების უფროსებად, რომლებსაც ყოველგვარი ზომა უნდა ეხმარათ რუსეთის საწინააღმდეგოდ. გარდა ამისა, ომის წინა პერიოდში თურქებმა ადგილობრივი მოსახლეობის ოჯახები მძევლებად გადაასახლეს ოსმალეთში და გააფრთხილეს მამაკაცები, რომ, თუ ისინი არ იბრძობებდნენ რუსების წინააღმდეგ, მათ ოჯახებს მოსპობა ელოდა.

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ომის დროს აჭარელი გლეხის საუბარი რუს ოფიცერთან, იგი აღნიშნავდა, რომ აჭარლებს რუსებთან სადავო არაფერი აქვთ, რომ მათ სურთ რუსეთთან შეერთება, რადგან „მაშინ კანონმდებლობაც იქნებოდა და ყაჩაღობაც მოისპობოდა, მაგრამ, ვიდრე რუსეთის ჯარი საზღვარს გადმოვიდო-

და,—შენიშნავდა ეს აჭარელი, — მთავრობამ მოახწრო ჩვენთვის წაერთმია ცოლ-შვილი. ისინი ახლა თურქების ტყვეები არიან იმისათვის, რომ ჩვენ გვესროლა თქვენს წინააღმდეგ“.¹

თურქები ამასთანავე ყოველგვარ ჭორებს ავრცელებდნენ რუსეთის შესახებ, ხოლო რუსეთის სარდლობა, რომელსაც სწამდა თავისი წარმატებისა, სათანადო ყურადღებას არ აქცევდა ამას. რიონის მხარის ჯარების უფროსი გენერალი ოკლობჯიო თვით შენიშნავდა რომ „მაშინ, როდესაც ჩვენ დარწმუნებული ვიყავით წარმატებაში, თურქეთის მთავრობა ყოველგვარი ზომებით შეეცადა რუსეთისადმი მტრობა ჩაენერგა მოსაზღვრე სოფელთა მოსახლეობისათვის“.²

აჭარაში თურქთა ბატონობით გამოწვეული მდგომარეობა ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა რუსეთისათვის. რუსეთის სარდლობამ ომის წინა პერიოდში გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა აჭარის მოსახლეობაზე.

1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომთან დაკავშირებით, ვიდრე აჭარის გათავისუფლების საკითხს შეეხებოდნენ, საჭიროდ მიგვაჩნია გავაცნოთ მკითხველს, თუ როგორ ვითარდებოდა აჭარის გათავისუფლების საკითხი დღიდან მისი წარმოშობისა.

1 Газ. «Кавказ», 1878 г. 19 августа.

2 სახელმწიფო ცენტრალური სამხედრო-ისტორიული არქივი, ფონდი 485, საქ. 49630, ფურც. 30; (ქვემოთ შემოკლებით — სცსია).

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე დ ი

ბ რ ძ ო ლ ა ა ზ ა რ ი ს ვ ა ნ თ ა ვ ი ს უ ფ ლ ე ბ ი ს ა თ ვ ი ს

§ 1. ა ჯ ა რ ი ს ვ ა ნ თ ა ვ ი ს უ ფ ლ ე ბ ი ს პ ი რ ვ ე ლ ი ც დ ე ბ ი

საქართველო რუსეთთან შეერთების შედეგად ეკონომიური და კულტურული აღორძინების გზას დაადგა, მაგრამ სამხრეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი ჯერ კიდევ თურქთა ბატონობის უღელქვეშ დარჩა. აქარა განთავისუფლებულ იქნა რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომის შედეგად, მაგრამ ბრძოლა ამ მიზნის განხორციელებისათვის თურქთა ბატონობის დამყარებისთანავე დაიწყო.

ომალეთის სახელმწიფოს დესპოტურ უღელქვეშ მყოფი სამხრეთ საქართველოს ნაწილის მოსახლეობა არასოდეს არ შერიგებია თურქთა ბატონობას და მუდამ იბრძოდა მის დასამხობად. თავის მხრივ ქართველი ხალხი ძმური დახმარების ხელს უწყვიდა სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობას. მაგრამ რუსეთთან საქართველოს შეერთებამდე ამ მიზნის განხორციელების საშუალება არ იყო. დაუსტებულ საქართველოს სათანადო ძალა არ შესწევდა განთავისუფლებინა სამხრეთი საქართველო, და თვით ადგილობრივი მოსახლეობის ცდებიც, განედევნა თურქები მშობლიური მიწა-წყლიდან, უშედეგოდ მთავრდებოდა.

სამხრეთ საქართველოს ცალკეულ ათაბაგებს და ფაშებს თავის დროზე მოლაპარაკება უწარმოებიათ საქართველოში მყოფ რუს მოხელეებთან და გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეებთან. მოლაპარაკების მიზანი იყო სამხრეთ საქართველოს თურქეთისაგან გამოყოფა და მისი აღდგენა იმავე პირობებში, როგორც საათაბაგოს დროს იყო. ხშირად ათაბაგებსა და ფაშებს ურთიერთ ქიშპობისა და ომების დროს რუსეთის ძლიერების გამოყენება უცდიათ ისევე, რო-

Handwritten blue text on the left margin.

Handwritten red and blue marks on the left margin.

გორც ამას ცდილობდნენ თურქეთთან ბრძოლის დროს. იყო შემთხვევები, როდესაც ისინი მზად იყვნენ რუსეთის მფარველობა მიეღოთ. ცალკეული ათაბაგების და ფაშების ბრძოლას თურქეთის წინააღმდეგ პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ შევეხოთ, თუ რა ვითარებაში მიმდინარეობდა იგი.

სამხრეთ საქართველოში მე-14 საუკუნის დასაწყისიდან ჯაყელები იყვნენ ათაბაგებად. 1626 წლიდან ათაბაგობა აქ ფაშობით შეიცვალა, მაგრამ ჯაყელთა გვარი ისევ ამ მხარის გამგებელი რჩებოდა 1747 წლამდე, ვიდრე არ მოკვდა იუსუფ-ფაშა მეორე — ჯაყელების საგვარეულოს უკანასკნელი წარმომადგენელი.

მე-17 საუკუნის ბოლოდან სამხრეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა გვარები გაძლიერდნენ. ისინი ბეგების სახელწოდებით თითქმის თვითონ განაგებდნენ თავიანთ მხარეს. ქობულეთში გაძლიერდნენ ძმები თავდგირიძეები, ბათუმის სანჯაყში — აბაშიძეები, ქვედა აჭარაში — ბეჟანიძეები, ზედა აჭარაში — ხიმშიაშვილები. ოსმალეთის მოხელეებმა ისინი ერთმანეთს გადაჰკიდეს და მათი ხელით დაიწყეს თავისი პოლიტიკის განხორციელება — სამხრეთ საქართველოს ერთიანი ძალის დასუსტება, ქართველი ხალხის მოსპობა. სამხრეთ საქართველოში თურქი ფაშების მოქმედებამ ადგილობრივი მოსახლეობის სასტიკი პროტესტი გამოიწვია.

მდგომარეობა ისე გამწვავდა, რომ სულთანი იძულებული გახდა თურქი ფაშა შეეცვალა და მმართველად ქართველი სულეიმან-ფაშა დაენიშნა. იგი ახალციხეში იჯდა და ვალი (მთავარ) ფაშად ითვლებოდა. სულეიმან ნიბაძეს სასწავლებელი სტამბოლში დაუშთავრებია და იგი ერთ დროს ეგვიპტის ფაშადაც ყოფილა. მას კარგად სცოდნია ქართული ენა, იგი კეთილი ადამიანი და სამშობლოს მოყვარული ყოფილა. ახალციხის ფაშად გახდომის დღიდან ის დაუმეგობრდა ერეკლე მეორეს, სოლომონ პირველს და ძლიერ ახლოს იყო სიმონ გურიელთან. მათთან მიწერ-მოწერა და კარგი ურთიერთობა ჰქონდა. საქართველოსთან ასეთი ურთიერთობის გამო იგი სულთანმა 1761 წელს სიკვდილით დასაჯა. მის შემდეგ ამ მხარეში ისევ თურქი ფაშები დაუნიშნავთ.

ცნობილი არ არის, თუ რა მიზანს ისახავდა სულეიმან-ფაშა ქართველ მთავრებთან და მეფეებთან თავისი ასეთი ურთიერთ-

ბით, მაგრამ ეს ფაქტი საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ ჩვენი აზრით, ეს იყო სამხრეთ საქართველოს ფაშების მიერ გადაღმული პირველი სერიოზული ნაბიჯი საქართველოსთან კეთილი ურთიერთობის დასაპყარებლად. სულეიმან ნიზადის შემდეგ თურქმა ფაშებმა ისევ ძველებურად დაიწყეს მოქმედება, რამაც ხალხის აჯანყება გამოიწვია. განსაკუთრებით ვერ ურიგდებოდა იყვით ფაშების თვითნებობას აჭარის მოსახლეობა და მათ შორის ბრძოლა აშკარა ხასიათს ღებულობდა.

აჭარის მოსახლეობას სათავეში ედგა აბდულ-ბეგ ხიმშიაშვილი. ხიმშიაშვილები განთქმული იყვნენ აჭარაში, როგორც ქართველი თავადიშვილები, ისინი გამაჰმადიანდნენ და ბეგები გახდნენ. აბდულ-ბეგი ამ საგვარეულოს პირველ წარმომადგენლად ჩანს აჭარაში. ამ საგვარეულოს კუთვნილება იყო სხალთის ხეობა და ტაძარი. აბდულ-ბეგს კარგი ურთიერთობა დაუმყარებია ქართველ მეფეებთან. მისი ხელმძღვანელობით მოსახლეობა მოითხოვდა თურქთა ფაშების შეცვლას.

მდგომარეობა იმდენად გართულდა, რომ 1780 წელს ახალციხის ვალი-ფაშა შეცვლილ იქნა და აჭარის გამგებლობა აბდულ-ბეგ ხიმშიაშვილს მიენდო.

1783, წელს, გეორგიევსკის ტრაქტატის თანახმად, საქართველომ რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღო. ამ მოვლენამ დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია სულთანის სამეფო კარზე. თურქეთის სულთანმა დაინახა, რომ მის მეზობლად დასუსტებული საქართველოს შაგიერ ძლიერი რუსეთის იმპერია აღმოჩნდა, რომ მან დაკარგა საქართველო, როგორც ძარცვისა და რბევის ობიექტი. სულთანი განსაკუთრებით დააფიქრა იმ მდგომარეობამ, რომ საქართველო რუსეთის დახმარებით შეძლებდა თავისი ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენას და სამხრეთ საქართველოს შეერთებას.

სულთანმა ჯარები გაუგზავნა ახალციხისა და არზრუმის ფაშებს, რათა ომი დაეწყოთ საქართველოსთან. აბდულ-ბეგ ხიმშიაშვილს გურიაში შექრა დაევალა. თავისი სურვილის წინააღმდეგ აბდულ-ბეგი იძულებული გახდა ლაშქრობა მოეხდინა. ლაშქრობა ძარცხით დაძთავრდა, აბდულ-ბეგი კი სოფელ აკეთში მოკლეს.

თურქებმა დაიწყეს თავისი საზღვრების გამაგრება. ბათუმში გაგზავნილ იქნა ხუთი ათასი ჯარისკაცი და 60 ქისა ოქრო. ბა-

თუმის სანჯაყის უფროსს დაევალა ციხისძირის პოზიციების გამაგრება. აბდულ-ბეგის სიკვდილის შემდეგ აჭარის მმართველი გახდა მისი შვილი სელიმი, ახალციხის ვალი ფაშობა კი 1800 წელს ათაბაგ ჯაყელების შთამომავალმა შერიფ-ფაშამ მიიღო. შერიფ-ფაშასა და სელიმ-ბეგს შორის ურთიერთობა უკმაყოფილებით დაიწყო. სელიმ-ბეგი სათავეში ჩაუდგა აჭარის — მოსაყდრეებს ბრძოლას ახალციხის ფაშის წინააღმდეგ. 1801 წელს მათ შორის იმი გაჩაღდა, რომელიც ორი წლის შემდეგ სელიმის გამარჯვებით დამთავრდა. სელიმ-ბეგი ახალციხის მმართველი გახდა და ფაშობაც მიიღო.

სელიმ-ფაშას კარგი ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოში მყოფ რუს მოხელეებთან. იგი თბილისშიაც ჩასულა და ციცაბონოვთან ჰქონია საუბარი სამხრეთ საქართველოს მომავალ დამოუკიდებლობაზე და თურქეთისაგან გამოყოფაზე. რუსეთის მოხელეებმა მას სათანადო თანხებიც მისცეს და დახმარებასაც შეჰპირდნენ. სელიმ-ფაშამ შემდეგ მიწერ-მოწერა გამართა საქართველოში რუსეთის ჯარების უფროს რტიშევთან. მასაც ანალოგიურ დახმარებას სთხოვდა და სურვილს გამოთქვამდა, რომ სამხრეთი საქართველო დამოუკიდებელი გამხდარიყო, ისე როგორც ათაბაგების დროს იყო. ამავე დროს ასეთი მიწერ-მოწერა ჰქონია გრიგოლ ორბელიანს შერიფ ფაშასთან.

შერიფ-ფაშას ჯერ კიდევ 1802 წელს მიწერ-მოწერა ჰქონდა გენერალ ლაზარევთან. იგი მეგობრობას აღუთქვამდა მას და ერთგულების ნიშნად კარგი მერანი და 20 გირვანქა ყავაც გაუგზავნა. ისიც ათაბაგობას მოითხოვდა და მიზნის მიღწევის შემთხვევაში ფორმალურად რუსეთს ერთგულებას ჰპირდებოდა, სინამდვილეში კი შერიფ-ფაშა სულთანის ერთგული იყო.

შერიფ-ფაშასთან რუსი მოხელეების ურთიერთობამ სელიმ-ფაშას ეჭვი აღუძრა და მან თავი შეიკავა რუსეთთან შემდგომი ურთიერთობისაგან. შერიფ-ფაშამ კი ქრთამებითა და სხვადასხვა ფანდებით თურქეთის სულთანს სელიმ-ფაშა მოლაღატედ დაუხატა და აიძულა ჯარები გაეგზავნა მის წინააღმდეგ. ამ დროს სამხრეთი საქართველო სელიმ-ფაშას მხარეზე იყო და მან იგი აამხედრა სულთანის წინააღმდეგ.

1810 წლიდან სელიმ-ფაშამ რამდენჯერმე დაამარცხა თურქეთის ჯარები. ომი მის სასარგებლოდ მიმდინარეობდა. განრისხებულმა სულთანმა სპეციალური ფირმანი გამოგზავნა სელიმის შესაპრობად და სიკვდილით დასასჯელად. 1813 წელს სელიმ-ფაშა ხიმშიაშვილი იძულებული გახდა აქარაში გადასულიყო და ხიხანის ციხეში გამაგრდა. სელიმ-ფაშამ შვილები ახმედი და აბდი-ბეგი გურიაში გაგზავნა თავის ნათესავ მამია გურიელთან.

სელიმ ხიმშიაშვილის წინააღმდეგ ბრძოლას თვით არზრუმის ბაბა-ფაშა ჩაუდგა სათავეში. მან ხიხანის ციხე ვერ აიღო, მაგრამ 1815 წელს შეძლო სელიმის გამოტყუება ციხიდან მოლაპარაკების მიზნით და იგი შეიპყრო. სელიმ-ფაშას თავი მოჰკვეთეს და სტამბოლს გაგზავნეს. სიკვდილის წინ მან განაცხადა: „მე მჭრით თავს, მაგრამ გეტყვი, რომ გურჯისტანი ოსმალეთს სამუდამოდ არ შერჩება. ამის ხსოვნას მე ჩემს შვილებსაც დავუტოვებ“-ო.¹

ასე უშედეგოდ მთავრდებოდა ცალკეული აჯანყებები, ცალკეულ პირთა ცდები ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში.

თუ ყველა ეს მოქმედება საქართველოსთან შეერთებას არ ისახავდა მიზნად, ერთი რამ მაინც უდავოა: ის მიმართული იყო სამხრეთ საქართველოს თურქთა ბატონობისაგან განთავისუფლებისაკენ.

საყურადღებოა, რომ ბათუმის საკითხი XIX საუკუნის პირველ წლებში დაისვა რუსეთის მმართველ წრეებში. რუსეთს ჯერ კიდევ მტკიცედ ვერ მოეკიდებინა ფეხი საქართველოში, როდესაც სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეთა შორის რუსეთთან ბათუმის შეერთება მსჯელობის საგანი გახდა. ეს საკითხი პირველად დასმულია გენერალ ციციანოვის წერილში რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრ ჩორტოროცისადმი 1804 წელს.

თურქები საუკუნეების განმავლობაში იტაცებდნენ საქართველოში გოგო-ბიჭებს და მათ ყიდდნენ თურქეთის ბაზრებზე. ქუჩუკ-კაინარჯის საზავო ხელშეკრულებით თურქებს აეკრძალათ ქრისტიანი ტყვეებით ვაჭრობა, მაგრამ ისინი მაინც განაგრძობდნენ ამ ბოროტმოქმედებას. ტყვეები ძირითადად ანაკლიიდან და ბათუმიდან გაჰყავდათ, ე. ი. ბათუმი ამ მხრივ მათ საოპერაციო ბაზას წარმოადგენდა.

1 ზ. ჭიჭინაძე, ისტორია ოსმალეთის ყოფილი საქართველოსი, ბათუმი, 1912 წ., გვ. 186.

ამ მდგომარეობის გამო 1804 წელს გენერალმა ციციანოვმა საკითხი დაუსვა ჩორტოროცის ბათუმის ნავსადგურის რუსეთთან შეერთების აუცილებლობის შესახებ. ბათუმი და ანაკლია, წერდა ის, „ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე უნდა გვეკუთვნოდეს ჩვენ და იგი ჩვენს ხელში უნდა იყოს“.¹

რა თქმა უნდა, ციციანოვს ესმოდა რუსეთისათვის ბათუმის სხვა მნიშვნელობაც, მაგრამ ამჟამად ეს ჩვენ მხოლოდ იმდენად გვანტერესებს, რამდენადაც ეს იყო ბათუმის შემოერთების საკითხის პირველი დასმა ოფიციალურ პირთა მიერ. ჩორტოროცის ციციანოვის აზრი ბათუმისა და ანაკლიის შემოერთების შესახებ მოეწონა, მაგრამ აცნობებდა, რომ დადებითი რაიმე ამ საკითხის გარშემო არ შეუძლია გააკეთოს გარკვეულ დრომდე. ამიტომ ჯერჯერობით იგი სთხოვდა ციციანოვს დაწვრილებითი ცნობები მიეწოდებინა ბათუმის წარსულზე, თუ როგორ დამოკიდებულებაში იყო იგი თურქეთთან და ა. შ.²

ჩორტოროციმ, თავის მხრივ, ამ საკითხის გამო რუსეთის ელჩს კონსტანტინოპოლში იტალინსკის აცნობა, რომ ბათუმის გარშემო მოლაპარაკება ეწარმოებინა თურქეთის მთავრობასთან, დაერწმუნებინა თურქეთის სულთანს, რათა კარგი ურთიერთობის შენარჩუნებისა და ვაჭრობის განვითარების მიზნით დაეცალათ ის ციხე-სიმაგრეები, რომლებიც რუსეთის ქვეშევრდომ სამთავროთა ტერიტორიაზე იმყოფებოდა, კერძოდ ბათუმი.³

ბათუმის დათმობაზე სიტყვიერ განცხადებებს არ შეიძლებოდა საფუძვლიანი შედეგი მოჰყოლოდა და ამან ურთიერთობის გამწვანებაც კი გამოიწვია. თურქეთის სატახტო ქალაქში ხმები გავრცელდა, რომ თითქოს რუსეთს ანაკლია აეღოს. თურქეთმა რუსეთის მიზნად მიიჩნია, რომ მას სურს დაეუფლოს მთელი შავი ზღვის სანაპიროს და მასზე არსებულ ციხე-სიმაგრეებს, დაწყებული ანაკლიით და დამთავრებული ბათუმით. ასეთ აზრს, ციციანოვის სიტყვებით, თურქეთის სახელმწიფოს მმართველ წრეებში ცუდა ატმოსფერო შეუქმნია.⁴

1 Акты, т. II, стр. 476.

2 იქვე.

3 იქვე, გვ. 477.

4 იქვე, გვ. 528.

რუსეთმა თურქეთთან ამჟამად არ ისურვა ურთიერთობის გამწვავება, დროებით შეწყვიტა მოლაპარაკება და დაიწყო ბათუმის დაწვრილებითი შესწავლა.

რუსეთთან ბათუმის შეერთების საკითხი ადრევე განხილდა რუსეთის მმართველ სამხედრო წრეებში 1806 — 1812 წლებში რუსეთ-თურქეთის ომის დროს. 1806—1812 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი კავკასიაში თუმცა ძლიერ ვიწრო ფარგლებით შემოისაზღვრებოდა, მაგრამ სხვა მოვლენების გარდა საყურადღებო იყო იმ მხრივაც, რომ ბათუმის საკითხსაც შეეხო. რუსეთის სარდლობა შეეცადა გამოეყენებინა იმ დროს ბათუმში შექმნილი შემდეგი ვითარება: 1810 წელს გარდაიცვალა ბათუმის მმართველი ქუჩუკ-ბეი შერვაშიძე.¹ მოსახლეობას უსურვებია მოეწვია აფხაზეთის მფლობელის სეფერ-ალიბეი შერვაშიძის უმცროსი ძმა სოსლან-ბეი. რუსეთის სარდლობა მხარს უჭერდა სოსლან-ბეის ბათუმში გაგზავნას და უკანასკნელს ჰპირდებოდა, რომ, თუ ბათუმის მოსახლეობის დიდი ნაწილი მისივე ერთგული იქნებოდა, რუსეთის ჯარი ბათუმს დაიკავებდა. ბათუმის მოსახლეობას სოსლან-ბეი მიუწვევია მმართველად იმ პირობით, რომ შეერთო ქუჩუკ-ბეის ქვრივი. სოსლან-ბეი დათანხმებია ამაზე, მეორე მხრივ, თანხმობა განუცხადებია რუსეთის ქვეშევრდომობაზე იმავე პირობით, როგორითაც აფხაზეთის მმართველი იყო. სოსლან-ბეი თანახმა იყო ჩაებარებინა რუსეთისათვის ბათუმი მაშინ, როდესაც ქალაქის ნავსადგურში რუსეთის საზღვაო ფლოტი შევიდოდა.²

სოსლან-ბეის ბათუმში გაგზავნა მოიწონა საქართველოში რუსთა ჯარების სარდალმა ტორმოსოვმა, რომელიც გენერალ სიმონოვიჩს მიუთითებდა, რომ უკანასკნელი მზად ყოფილიყო ბათუმის აღებისათვის და საზღვაო ფლოტს სახმელეთო ჯარებით დახმარებოდა.

ტორმოსოვს კი მიაჩნდა, რომ ახალციხის აღების შემდეგ ბათუმის თურქების მიერ გამაგრება შეუძლებელი იქნებოდა და იგი თვით უნდა ჩაბარებოდა რუსეთს. რა თქმა უნდა, იგი წინააღმდე-

1 შერვაშიძეების ერთი შტო, როგორც ცნობილია, აფხაზეთს განაგებდა, მეორე კი ბათუმს.

2 Акты, т. IV. стр. 429.

გი არ იყო, თუკი მას შერვაშიძეები თვით ჩააბარებდნენ ქალაქს. ამისათვის იგი არ ზოგავდა ფულად სახსრებს და მეფის სახელით სხვადასხვა საჩუქრებს ჰპირდებოდა სოსლან-ბეი შერვაშიძეს.¹

აღსანიშნავია, რომ რუსეთის სარდლობა ამ საკითხში ძლიერ წინდახედულად და აუჩქარებლად მოქმედებდა და ყოველგვარი რისკის გაწევის ეშინოდა. ტორმოსოვი სიმონოვიჩის აფრთხილებდა, რომ ემოქმედა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ წარმატების სრული გარანტია იქნებოდა, თვითონ კი პასუხისმგებლობას არ კისრულობდა და ამოცანის შესრულების სრულ უფლებას სიმონოვიჩს აძლევდა.²

მოლაპარაკებაში დრო გავიდა, გურიასა და იმერეთში მღელვარება დაიწყო და ბათუმის ალების შესაძლებლობა კიდევ უფრო გართულდა. 1811 წლის აგვისტოში ბათუმში თურქთა ჯარების რიცხვი გაიზარდა და შეიქმნა გურიაში მათი შემოჭრის საშიშროება. ახლა კი ტორმოსოვი სიმონოვიჩს ავალებდა: „გაავრცელებთ ხმები, რომ თქვენ საზღვაო ფლოტის მხარდაჭერით ემზადებით ბათუმზე იერიშისათვის.“³

1812 წლის დასაწყისში ტორმოსოვი მარკიზ პაულიჩმა შეცვალა. იგი საქმის კურსში იყო და სიმონოვიჩის აცნობა, რომ „შეიძლება თურქეთთან დაზავება ადრე მოხდეს, ამასთან ერთად მოისპობა ჩვენი გეგმები ბათუმის შესახებ. ამის გამო მე საჭიროდ ვცნობ ისარგებლოთ დარჩენილი დროით და გამოვიყენოთ ის ჩვენი მიზნებისათვის“.⁴

პაულიჩს შედარებით ადვილად წარმოედგინა ბათუმის აღება და სრულიად ვერ გაეთვალისწინებინა ის სიმძნელები, რომლებიც ამ მიზნების განხორციელებასთან იყო დაკავშირებული. უკანასკნელი იმ დასკვნამდეც კი მივიდა, რომ შემდეგს სწერდა სიმონოვიჩს: „საჩქაროდ შეადგინეთ მცირე რაზმი ქვეითი ათასეულისაგან, კახაკთა* ნაწილთაგან და დაუყოვნებლივ დაიწყეთ ბათუმის დაკავება“.

ბათუმში, მისი აზრით, გამორიცხული არ იყო თურქეთის გარნიზონის ყოფნა, მაგრამ იგი ვითომც ძლიერ სუსტი უნდა ყოფილი-

1 იქვე, გვ. 286.

2 იქვე, გვ. 404.

3 იქვე, ტ. V, გვ. 190-191.

4 იქვე.

ყო. მოქმედების შემთხვევაში ბაულიჩი, ისევე როგორც ტორმოსოვი, პასუხისმგებლობას არ კისრულობდა და სიმონოვიჩს სიტუაციის ურჩევდა.¹

მიუხედავად იმისა, რომ 1806 — 1812 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი კავკასიაში წარმატებით მიმდინარეობდა (ახალქალაქი და ფოთი რუსებმა აიღეს), ბათუმის საკითხის გადასაჭრელად გადამწყვეტი მოქმედების დაწყებამდე ომი დამთავრდა ბუქარესტის ზავით.

საზავო ხელშეკრულებით კავკასიის საზღვრები უცვლელი დარჩა. ახლა უკვე ბათუმის განთავისუფლებაზე ფიქრიც კი ზედმეტი იყო, რადგან ბრძოლით აღებული ახალქალაქი და ფოთი უკანვე დაუბრუნდა თურქეთს. ბათუმის განთავისუფლების საკითხი 1806 — 1812 წლების ომის დროს სრულიად მოუშვადებელი იყო და მაშინ არც შეიძლებოდა მისი გადაწყვეტა, თუნდაც იმიტომ, რომ აჭარა გურიის მხრიდან მოწყვეტილი იყო რუსეთს. გურიის სამთავრომ თუმცა 1810 წელს ცნო რუსეთის ქვეშევრდომობა, მაგრამ გურიაში ძველი ადმინისტრაციული მმართველობა რჩებოდა და არც რუსეთის ჯარი იმყოფებოდა აქ. რაც შეეხება საზღვაო ფლოტით ბათუმის აღებას, ჩვენი აზრით, ეს შესაძლებელიც რომ ყოფილიყო, ძნელი იქნებოდა მაშინ მისი შენარჩუნება.

• 1806—1812. წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროს ბათუმის განთავისუფლება რუსეთის სარდლობის პირველი ცდა იყო. ამიერიდან ბრძოლა ამ მიზნის განხორციელებისათვის უფრო სერიოზულ ხასიათს ღებულობდა და იგი გრძელდებოდა 1878 წლამდე, ვიდრე რუსეთს აჭარა არ შეუერთდა.

1812 წლის შემდეგ რუსეთთან აჭარის შეერთების საკითხი განახლდა აჭარაში ახმედ-ბეგ ხიმშიაშვილის მმართველობის პირველსავე წლებში. ახმედ-ბეგი, როგორც ცნობილია, სელიმ-ფაშას შვილი იყო. 1813 წელს მამამისს იგი ძმასთან ერთად მამია გურიელთან გაუგზავნია.

¹ იქვე.

1818 წელს ახმედ-ბეგი აჭარაში დაბრუნდა და დასახლდა ხელოში ძველი ქრისტიანული ეკლესიის ნანგრევებზე.¹ გულისხმობს დაბრუნების შემდეგ ახმედ-ბეგი სტამბოლში მიდის და ფორმალურად სულთანს ერთგულებას უმტკიცებს. ახალციხის ფაშასთან მას კარგი ურთიერთობა ჰქონდა, რის გამოც იგი ბოქაულად (პრისტავად) დაინიშნა, ხოლო 1826 წელს ფაშობაც კი ებოძა. ახმედ-ბეგმა თავისი მოღვაწეობის დღიდან მამამისის სელიმ-ფაშის საქმის განგრძობას მოჰკიდა ხელი. როგორც აჭარის მმართველმა, მან მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა კავკასიაში მყოფ რუს მოხელეებთან.

ახმედ-ბეგი ყოველგვარ ზომებს ხმარობდა, რათა სულთანისათვის ერთგულება დაემტკიცებინა, მაგრამ არ ავიწყდებოდა, რომ თურქებმა თავი მოჰკვეთეს მამამისს და დაარბიეს მისი სახლ-კარი. ახმედ-ბეგის მოღვაწეობის მთავარი მიზანი „სამუსლიმანო სამცხესაათაბაგოს“ ოსმალეთის სახელმწიფოდან გამოყოფა გახდა. ვინც ამ მიზნის გახორციელებაში დაეხმარებოდა, იგი მზად იყო მისი ქვეშევრდომობა მიეღო. ახმედ-ბეგმა სწორად გაითვალისწინა, ვინ იქნებოდა მისი ყველაზე საიმედო დამხმარე ამ საქმეში და მან მიწერ-მოწერა გააბა რუსეთის სარდლობასთან. რუსეთთან ურთიერთობა ისე ნიჟიერად და სანდო პირების საშუალებით მოაწყო, რომ ოსმალეთის მთავრობამ ვერ გაუგო ეს. მიწერ-მოწერა ქართულად ჰქონდა და სანდო პირებად ახალციხელი ქართველი კათოლიკეები ჰყავდა.

ახმედ-ბეგი რუსეთს სთხოვდა დახმარებოდა მას სამხრეთ საქართველოს ოსმალეთიდან გამოყოფაში და რუსეთის ქვეშევრდომობას თანხმდებოდა შემდეგი პირობებით: ხელუხლებელი დარჩენილიყო რელიგია, ხმარებაში ყოფილიყო რუსული ფული, ხოლო მართვა-გამგეობა, კანონები და სამართალი — ძველი დარჩენილი-

¹ ხელოში დიდი და ხელოვნების თვალსაზრისით კარგი ეკლესია ყოფილა, მსგავსი ტბეთის ეკლესიისა. ეკლესიაში მღვდლები ბოლქვაძეები წირავდნენ. ეკლესია ახმედ-ბეგის აქ დასახლების წინა წლებში დაუნგრევიათ თურქებს. ზ. ჭიჭინაძის ცნობებით, ეკლესიიდან მხოლოდ მცირეოდენი საძირკველი დაუტოვებიათ და ზედ ჯამე აუშენებიათ. ნანგრევებით ახმედს აბანო, წყარო და ხიმშიაშვილების სასაფლაო გაუკეთებია. როგორც ოფიციალურ წყაროებშია მითითებული, ამ ეკლესიის ნანგრევებზე თვით ახმედ-ბეგის სახლი უნდა იყოს დაშენებული.

ყო. სამხრეთ საქართველოს უფროსად ახალციხის ფაშა იქნებოდა. მისი თანამდებობა, რუსეთის ნებართვით, მეშვიდრობით გადაეცემოდა შთამომავლობას. ფაშას ხელფასი უნდა მიეღო.

თუ ზემოაღნიშნული პირობები რუსეთისათვის მაშინ მისაღებია იქნებოდა, ახმედ-ბეგი სამხრეთ საქართველოს რუსეთს გადასცემოდა. ახმედ-ბეგი აგრეთვე მოითხოვდა: 1) ახმედ-ფაშა დაემტკიცებინათ ახალციხის ვალად, ანუ გუბერნატორად და რომ ეს ხარისხი მის შთამომავლობას არ წართმეოდა; 2) ახმედ-ბეგს მისცემოდა გენერლობა, ლურჯი ლენტია და ფაშობა დამტკიცებოდა; 3) რუსეთი აჭარის მფარველი იქნებოდა და დაეხმარებოდა გარეშე მტრებთან ბრძოლაში. ასეთ მოლაპარაკებას და ურთიერთობას რუსეთ-თურქეთის 1828-1829 წლების ომამაც მოუსწრო.

§ 2. 1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი და აჭარის განთავისუფლების საკითხი.

1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი, წინა ომთან შედარებით, რუსეთისათვის უფრო ხელსაყრელ საშინაო და საგარეო ვითარებაში მიმდინარეობდა და მისი გამარჯვებით დამთავრდა. ომის შემდეგ რუსეთმა მტკიცედ მოიკიდა ფეხი ახლო აღმოსავლეთში. მან მნიშვნელოვნად გააფართოვა თავისი საზღვრები კავკასიაში და გააგრძა შავ ზღვაზე. 1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროს პირველად იქნა გადადგმული რეალური ნაბიჯი აჭარის განთავისუფლებლად: რუსეთმა იარაღით დაიწყო მოქმედება ამ ამოცანის გადასაწყვეტად. მაშინ ეს ცდაც უშედეგოდ დამთავრდა, მაგრამ ჰენს თემასთან დაკავშირებით საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ შევეხოთ საკითხს, თუ როგორ წარიმართა ბრძოლა აჭარის განთავისუფლებისათვის და რა მიზეზებმა განაპირობეს რუსეთის მარცხი ბრძოლის ამ ერთ უბანზე.

1828 წლის აპრილში ომი დაიწყო ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე და კავკასიაში არზრუმის მიმართულებით, ხოლო ივნისის დასაწყისში აჭარის მიმართულებით. გურიის სამთავროში, მიუხედავად იმისა, რომ მან 1810 წელს მიიღო რუსეთის ქვეშევრდო-

მობა, როგორც ზემოთ აღნიშნეთ, რუსეთის ადმინისტრაციულ მმართველობა და რუსეთის ჯარი ჯერ კიდევ არ იყო.

1826 წელს მამია გურიელის გარდაცვალების შემდეგ, აქ თავი იჩინა ძლიერმა თურქოფილურმა დაჯგუფებამ მთავრის ქვეყნის სოფიოს მეთაურობით. სოფიო მოლაპარაკებას აწარმოებდა რუსეთთან, მაგრამ კავშირს არ წყვეტდა თურქეთთან. როდესაც რუსეთი თურქეთის ომი გაჩაღდა, რუსეთმა გადაწყვეტი პასუხი მოსთხოვა სოფიოს. იგი პასუხს აყოვნებდა.

რუსეთი პასუხს აღარ დაელოდა და ოქტომბერში გენერალ გესეს რაზმი გურიაში შევიდა. სოფიო თავისი ამალით ქობულეთში გაიქცა და თურქეთს მიმართა დახმარებისათვის. გესემ უბრძოლველად დაიკავა გურია მდინარე ჩოლოქამდე. გურიის დაკავებისთანავე ქობულეთიდან გესესთან გამოცხადდა მეზობელი სოფლის მამასახლისი ასლან-ალა და სთხოვა მფარველობა გაეწია მისი თანახმულელებისათვის. ასლან-ალამ განუცხადა გესეს: „არცერთი მათგანი რუსეთის საწინააღმდეგოდ არ შეიარაღდება და ქობულეთის პროვინციის ყველა მცხოვრები მზადაა მიიღოს მისი უდიდებულესობის ქვეშევრდომობა“.¹ გესე მას დახმარებას შეპირდა, მაგრამ შესრულება არ შეეძლო. იგი გენერალ პასკევიჩს აცნობებდა: ქობულეთის დაკავება სისხლის დაუღვრელად სასიხარულოა, მაგრამ სათანადო უფლება მჭირდებაო. ამავე დროს გესე მიუთითებდა ჯარის რიცხობრივ სიმცირესა და სურსათ-სანოვავის უქონლობაზე.² გესე თავისი რაზმით ზამთარში გურიაში დარჩა, თურქებმა კი მნიშვნელოვანი ჯარები შეკრიბეს ბათუმში ოსმან ხაზანდარ-ოღლის ხელმძღვანელობით და გურიას მიუახლოვდნენ. თურქებმა ამავე დროს ხმა გაავრცელეს, რომ სოფიო გურიაში ბრუნდებაო და მოსახლეობას მოუწოდეს შეხვედროდა მას.

საპასუხოდ გურიის მოსახლეობამ 1.300 კაცისაგან შემდგარი მილიციის რაზმი შეკრიბა და სამშობლოს დასაცავად გესეს ჩააბარა. ხაზანდარ-ოღლი გამაგრდა გურიის საზღვრებთან და შემდეგი მოქმედებისათვის ჯარს ელოდა ტრაპიზონიდან. გესემ გადაწყვიტა, ვიდრე მოწინააღმდეგე ძირითად ძალებს მიიღებდა, გაენადგურებინა მისი ავანგარდი. 2.500 მეტრძოლით, რომელთაგან 1.300 მილიცი-

1 Акты, т. VII, стр. 515.

2 იქვე, გვ. 415.

ელი იყო, გესემ თურქეთის მ-ათასიანი კორპუსის წინააღმდეგ გილაშქრა. მილიცია მოხერხებულად შეიჭრა მტრის ზურგში და 5 მარტს (ბრძოლის შემდეგ) თურქები იძულებული იყვნენ უკან დაეხიათ. მოსპო რა თურქეთის გამაგრებული ადგილი, გესემაც უკან დაიხია უკეთეს თავდასაცავ ზღუდეებზე სოფ. შეკვეთილთან. ამ პოზიციებზე იღვა გენერალი გესე თითქმის ზაფხულის ბოლომდე 1828 წ. 5 აგვისტოს რუსეთის ჯარმა ახალციხე აიღო და იგი უშუალოდ აჭარის საზღვრებთან აღმოჩნდა. მაგრამ 1828-1829 წლების ზამთარში აქ აქტიური ბრძოლები არ ყოფილა, რის გამოც გენბებუთოვი შეეცადა აჭარის ბეგი ახმედ ხიმშიაშვილი მოკავშირედ გაეხადა. თავის მხრივ ანატოლიის სერასკირი გაკი-ფაშა ცდილობდა ახმედ-ბეგს რუსეთის საწინააღმდეგოდ ემოქმედა. გაკი-ფაშამ ახმედ-ბეგს აცნობა, როგორც კი ახალციხეს რუსებს წაართმევდა, მას უფლება ჰქონდა ახალციხის ფაშად წოდებულიყო. ახმედ-ბეგი ორივე მხრიდან ღებულობდა საჩუქრებს და ამკარად არავის ეხმარებოდა.

როდესაც გაკი-ფაშა თავისი ძალებით არზრუმიდან დაიძრა, ახმედ-ბეგს აცნობა, რომ თუ იგი ლაშქრობაში მონაწილეობას არ მიიღებდა, თავის მოკვეთა ელოდა. დაშინებულმა ახმედ-ბეგმა თურქების მხარე დაიკავა და 15-ათასიანი ჯარით გაილაშქრა რუსეთის წინააღმდეგ.

17 თებერვალს ახმედ-ბეგი ახალციხისაკენ დაიძრა, ხოლო მის ბიძაშვილს აბდი-ბეგს ბორჯომის ხეობის გამაგრება დაავალა, რათა ახალციხეს დამხმარე ძალები არ მოსვლოდა.

20 თებერვალს ახმედ-ბეგი ახალციხეში შეიჭრა და მაშინვე ციხეზე მიიტანა იერიში, რაც უშედეგოდ დამთავრდა. 21 თებერვალს ახალციხე ალყაში აღმოჩნდა. ახმედ-ბეგმა მოლაპარაკება გამართა ბებუთოვთან.

1 ამ ბრძოლებში განსაკუთრებით თავი ისახელა გურიის მილიციამ, რისთვისაც მეფის მთავრობამ გურიის მოსახლეობას დროშა აჩუქა წარწერით: „Храброму Гуриискому народу за проявлении мужества в ооях под Лиманами 5 марта 1828 г.“ ეს დროშა ოზურგეთის მაზრის კანცელარიაში ინახებოდა მაგრამ ამჟამად უცნობია, თუ სად იმყოფება. ანალოგიური ბედი ზვდა დროშას, რომლითაც გურიის მილიცია იქნა შემდეგ დაჯილდოებული. ჩვენი აზრით, იგი წაართვა მეფის მთავრობამ 1905 წელს, როდესაც გურიაში რევოლუციურმა მოძრაობამ ფართო ხასიათი მიიღო. ასეთივე დროშები მიიღო შემდგომ იმერეთის მოსახლეობამ. ეს დროშები ამჟამად ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში ინახება.

1 მარტს ახმედ-ბეგის პარლამენტიორმა წერილი გადასცა ბებუთოვს, სადაც წერდა: „უკვე 10 დღეა, რაც ხიმაგრე ალყაში მაქვს, ჩემთვის ადვილია მისი აღება, მაგრამ ძალით შიგ შევრილი ჯარების დაკავება შეუძლებელი იქნება. იმდენად, რამდენადაც მე თქვენდამი სიყვარულით და მეგობრობით ვარ განწყობილი, საჭიროდ მიმაჩნია გაგიცხადოთ თქვენ ჩემი უკანასკნელი სიტყვა: „მე გაგიყვანთ თქვენ მშვიდობიანად და უვნებლად.“¹

ბებუთოვმა ისარგებლა მოლაპარაკებით და შეეცადა მოეგო დრო. იგი საპასუხო წერილში წერდა, რომ რუსებს ციხე-სიმაგრეების აღებაც და დაცვაც შეუძლიათ და მადლობას უხდოდა ახმედ-ბეგს თავაზიანი მოპყრობისათვის, თან სთხოვდა განემარტა, თუ რას ნიშნავდა სიტყვები „მე გაგიყვანთ თქვენ მშვიდობიანად“. ახმედ-ბეგი უნმარტავდა, რომ საშუალებას მისცემდა უიარაღოდ უკან დაბრუნებულყო. ბებუთოვმა მხოლოდ 3 მარტს გასცა პასუხი, რომელშიც წერდა, რომ იგი თავის თავს დაიცავს და რომ აბდი-ბეგი ახალციხის მშველ ჯარს ვერ დააკავებს.²

4 მარტს ღამის სამ საათზე ახმედ-ბეგმა აბდი-ბეგის დამარცხება გაიგო და თავისი ჯარით აჭარაში გაიქცა. მან უკან დახევის დროს დაკარგა მისი ყველა 6 ქვემეხი. ახალციხეში დილით რუსეთის ჯარიც მოვიდა, მაგრამ ზამთრის პირობებში ახმედ-ბეგის წინააღმდეგ ვალაშქრება შეჩერებულ იქნა.

აჭარის მმართველმა ახმედ-ბეგ ხიმშიაშვილმა მოლაპარაკება განაახლა გენერალ ბებუთოვთან. ახმედ-ბეგი გარკვეული ვითარების შექმნამდე მოლაპარაკებას აგრძელებდა და რუსეთის ჯარის აჭარისაკენ მოძრაობას აყოვნებდა. იგი ძლიერ ფრთხილად მოქმედებდა. რუსეთის სარდლობას სურდა ახმედ-ბეგთან მოლაპარაკებით, უბრძოლველად შესულიყო აჭარაში. მაშინ, როდესაც ახმედ-ბეგს რუსეთის სარდლობა ახალციხეში ელოდა, მან თურქთა ჯარის სარდალს გაკი-ფაშას გაუგზავნა წერილი, რომლითაც აცნობებდა, რომ იგი მზადაა 7-ათასიანი ჯარით თავს დაესხას ახალციხეს.

ამ დროს თურქეთის ძირითადი ძალები განადგურებულ იქნენ სოღანლულზე და ახმედ-ბეგის წერილი რუსებს ჩაუვარდა

1 Потто, Утверждение русского владычества на Кавказе, т. IV, часть 2, Тифлис, 1908 г. стр. 184 (ხემდეგში, პოტტო, მითითებული ნაშრომი).
2 იქვე, გვ. 187.

ხელში. პასკევიჩი გაეცნო ახმედ-ბეგის წერილს და საპასუხოდ აცნობა: „ახმედ-ბეგო, თქვენი წერილი გაკი-ფაშისადმი მივიღე მე, როგორც გამარჯვებულმა. თქვენი მამაცი თანამემამულე ამჟამად რუსეთის ტყვეა, ვანთავისუფლებ რა მას არასასიამოვნო მოვალეობისაგან, — მოგწეროს თავისი მდგომარეობა, ჩემს თავზე ვლებულა შრომას გაცნობოთ თქვენ, რომ ცხრამეტში ბეგლართმთავარი დამარცხებულ იქნა ჩვენს მიერ და განდევნილი სოღანლულის მთებს იქით. ოცში კი გაკი-ფაშა თვით ვერ გადაურჩა ტყვეობას. გამარჯვებული ჩვენი ჯარები არზრუმისაკენ მიდიან, რომლის კედლებთან უნდა ეძიოს ახალი დიდება“.¹

ახმედ-ბეგი თანახმა იყო რუსეთის ქვეშევრდომობაზე, მაგრამ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იგი მოითხოვდა გენერლის ჩინს, ლურჯ ლენტს და აჭარის მმართველობას ფაშის ტიტულით. ამის გადაწყვეტა მეფის უნებართვოდ არ შეიძლებოდა, ამჟამად კი ლოდინის დრო არ იყო.

ახმედ-ბეგის უარყოფითი პასუხის შემდეგ ბებუთოვმა მასთან ვაგზავენა პორუჩიკი ტურკესტანსკი კატეგორიული მოთხოვნით, რომ ბეგს მძევლად გამოეგზავნა მისი შვილი, ან გარკვეული პასუხი მიეცა, თორემ საქმე ცუდად დასრულდებოდა.

ბებუთოვს პასუხმა ვერ მოუსწრო, რადგან გადაყვანილი იქნა სომხეთის ოლქის უფროსად და მის მაგიერ ახალციხეში ჩავიდა მისი შემცვლელი გენერალი ბარონი ოსტენ-საკენი. ოსტენ-საკენს პასკევიჩმა დაავალა დაემორჩილებინა ბეგი მოლაპარაკებით ან უკიდურეს შემთხვევაში იარაღით, მაგრამ ამავე დროს აფრთხილებდა, რომ მას ემოქმედა მეტად ფრთხილად და გენერალ გესესთან კავშირში ყოფილიყო. როდესაც ოსტენ-საკენი ახალციხეში ჩავიდა, მას ტურკესტანსკიც ახალჩამოსული დახვდა. უკანასკნელმა თოთხმეტი დღე დაჰყო ახმედ-ბეგთან და დადებითი პასუხი ვერ მიიღო.²

ამჟამად ახმედ-ბეგი სწერდა ოსტენ-საკენს, რომ ქვემო აჭარაში მოსალოდნელი იყო მღელვარება, რის გამო ახმედ-ბეგსა და მის შვილს აჭარიდან გასვლა არ შეეძლოთ.

1 პოტტო, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 333.

2 АКТЫ, т. VII, стр. 816.

ახმედ-ბეგი თანახმა გახდა მძევლად თავისი ბიძა სულეიმან-
ალა გაეგზავნა, მაგრამ უკანასკნელმა ავადმყოფობა მოიგონა და
არც ის გამოცხადდა ოსტენ-საკენთან.

გარისხებულმა ოსტენ-საკენმა მისწერა მას: „არც თქვენ, არც
თქვენი შვილი, არც თქვენი ბიძა სულეიმან-ალა არ გამოცხად-
დით ჩემთან ქვეშევრდომობის მისაღებად. იმ გამარჯვების შემდეგ,
რომელიც დიდი ხელმწიფის ჯარმა მოიპოვა, რუსეთის მთავრობის
დამცირება იქნებოდა რბილად ემოქმედა და დაკმაყოფილებულიყო
მხოლოდ დაპირებებით. თქვენ მწერთ, რომ ქვემო აჭარა აჯანყდა
თქვენს წინააღმდეგო, ამაზე გიპასუხებთ, თუ ოთხი დღის განმავ-
ლობაში თქვენ ან თქვენი შვილი არ გამოცხადდებით ჩემთან, მა-
შინ მე იძულებული ვიქნები ჯარებით შემოვიდე აჭარაში, ან
თქვენს დასახმარებლად, ან თქვენს დასასჯელად. თქვენი მოქმედე-
ბა გადაწყვეტს თუ მე რომელი ღონისძიების განხორციელება მო-
მიხდება.“¹

ამ წერილის მიღების შემდეგ ახმედ-ბეგმა დამცირებულად
იგრძნო თავი და სამუდამოდ გაემიჯნა ოსტენ-საკენს, უკანასკნელი
კი იმხანად ავანტიურაზე წავიდა და დიპლომატიური მოლაპარაკე-
ბის მაგიერ იარაღს მოჰკიდა ხელი გენერალ გესესთან დაუკავში-
რებლად. ოსტენ-საკენის შემდგომი მოქმედება აშკარად მოწმობს,
რომ იგი ავანტიურისტი და ბოროტმოქმედი იყო. საყურადღებოა,
რომ თვით გენერალ პასკევიჩს არ მოსწონდა ოსტენ-საკენის წერი-
ლი ახმედ-ბეგისადმი.

პასკევიჩი სწერდა ოსტენ-საკენს: „თქვენი წერილი აჭარის ფა-
შისადმი დაწერილია ისე, რომ თუ ახმედ-ბეგს ჩვენდამი რაღაც
ჯანწყობილება ჰქონდა, მან უნდა შეცვალოს იგი, რადგან წერილი
დაწერილია მბრძანებლის ტონით, როგორსაც ქვეშევრდომიდან
თხოულობენ, ხოლო ისინი, რომლებიც მოლაპარაკებას აწარმოე-
ბენ, შეთანხმდებიან ან უარყოფენ შეთანხმებას.“² პასკევიჩი მიუ-
თითებდა მას, რომ მთავარი იყო აჭარაში დაეცვა სიმშვიდე და ია-
რალი მხოლოდ უკიდურეს შემთხვევაში ეხმარა. ამ წერილმა ოსტენ-
საკენს ვერ მოუსწრო; იგი 12 აგვისტოს უკვე გზაში იყო, რათა

¹ მითითებული ნაშრომი, გვ. 394.

² იქვე.

ცეცხლითა და მახვილით შესულიყო აჭარაში ახმედ-ბეგის დასასჯელად.

ოსტენ-საკენი რამდენიმე დღის შემდეგ აჭარაში შევიდა და სოფლები ცეცხლის ალს მისცა. რა თქმა უნდა, აჭარაში, სადაც თურქეთის ჯარი ვერ შედიოდა სურვილისამებრ, რუსეთის ჯარის მოულოდნელმა მისვლამ და ისიც ისე, როგორც ოსტენ-საკენი შოქმედებდა, მოსახლეობა მის წინააღმდეგ აამხედრა. ხალხი იარაღით გაიხიზნა მთებში და წინ აღუდგა ბოროტმოქმედს. ახმედ-ბეგი არ ელოდა ოსტენ-საკენის აჭარაში ასე სწრაფად შესვლას და ამიტომ მან მოლაპარაკების განახლება სცადა. ოსტენ-საკენი კი მხოლოდ იარაღში ხედავდა ძალას. იგი განაგრძობდა წინსვლას და სოფლების დაწვას.

ოსტენ-საკენთან აჭარლების დელეგაცია გამოცხადდა ახმედ-ბეგის მსახურ მამია-აღას მეთაურობით, ახმედ-ბეგი კი ქვემო აჭარაში იყო.

დელეგაციამ განუცხადა ოსტენ-საკენს, რომ ახმედ-ბეგის დაბრუნებამდე აჭარლები წინააღმდეგობას არ გაუწევენ მას და, რომ ისინი მისი მოქმედებით გაკვირვებული არიან, — მისი ჯარები აჭარელთა სოფლებს სპობენ მაშინ, როცა აჭარის მმართველი მოლაპარაკებას აწარმოებს რუსეთის მხედართმთავართან.¹ ოსტენ-საკენმა საპასუხოდ ქვემეხებით გაანადგურა სოფელი. ამის შემდეგ ახმედ-ბეგის შვილები შეეცადნენ იარაღით შეეჩერებინათ ოსტენ-საკენი, მაგრამ ძალთა სიმცირის გამო ცდა ამო აღმოჩნდა.

ახლა ოსტენ-საკენს წერილით მიმართა ახმედ-ბეგის ცოლმა ესმამ, რომელიც დიდი გავლენით სარგებლობდა ამ მხარეში. ეს ქალი ოსტენ-საკენს სთხოვდა მოლაპარაკების განახლებას და ჯარის შოქმედების შეჩერებას. უარყოფითი პასუხის მიღების შემდეგ ბეგის ცოლმა სასახლის გასადები გაუგზავნა ოსტენ-საკენს და სწერდა, რომ ქმრის სახლში არ ყოფნის გამო მას არ შეუძლია დახვდეს სტუმარს და გენერალი საკადრისად მიიღოს.

ახმედ-ბეგის ცოლმა დატოვა სახლ-კარი და მოსახლეობასთან ერთად გაიხიზნა მთებში. 1829 წლის 16 აგვისტოს ოსტენ-საკენმა უბრძოლველად დაიკავა აჭარის ბეგების რეზიდენცია — ხულო

1 იქვე, გვ. 398.

და ახმედ-ბეგს მისწერა მას დამორჩილებოდა, თორემ სამფლობე-
ლოს გაუნადგურებდა.

ახმედ-ბეგმა უბასუხა, რომ მან შეგნებულად დატოვა ღიად
ახალციხის გზა, რადგან რუსეთის ქვეშევრდომობაზე ფიქრობდა,
მაგრამ, რადგან იგი ჯარით შემოვიდა მის მიწა-წყალზე, მზადაა
დაიცვას თავი. ბეგი აცნობებდა, რომ იგი შუახევში იმყოფებოდა და
გენერალს იქ ელოდა.¹ ოსტენ-საკენი მიხვდა, რომ მას წინ ედგა
სერიოზული მტერი. გარდა თვით ახმედ-ბეგის რაზმისა, მას ზურგ-
ში ჰყავდა შეიარაღებული მოსახლეობა, რომელიც მზად იყო
შური ეძია სოფლების გადაწვისათვის. ასეთ მდგომარეობაში მყოფ-
მა ოსტენ-საკენმა სცადა პირველი იერიში თვით ახმედ-ბეგზე მიე-
ტანა. 18 აგვისტოს იგი დაიძრა შუახევისაკენ. შვიდი კილომეტრის
შემდეგ წინ ისეთი მთები დაუხვდა, რომ უკან დაბრუნება არაა.
ახლა იგი ფიქრობდა არა გამარჯვებაზე, არამედ რაზმისა და თავის
გადარჩენაზე. იმ გზით, რომლითაც იგი აჭარაში შემოვიდა, უკან
ველარ დაიხვედა, რადგან ზურგში შეიარაღებული მოსახლეობა
ხვდებოდა.

ასეთ გაჭირვებაში ჩავარდნილ რუს გენერალს დახმარება
ხულოს ერთმა მცხოვრებმა აღუთქვა და შეპირდა რაზმიითურთ
ფარულად გურიაში გადაყვანა.

მაგრამ, შემდეგ მარშრუტი შეიცვალა და 19 აგვისტოს
ღამით, რუსეთის ჯარი დაიძრა უკან. მათ ააფეთქეს სამხედრო სა-
წყობები და დაწვეს ახმედ-ბეგის სასახლე მთელი ქონებითურთ.
ბარონს გაუგეს მისი მოძრაობის მარშრუტი და სოფელ დიდაჭარას-
თან გზა გადაუჭრეს. აქ მას ახმედ-ბეგიც დაეწია. დიდაჭარა ბრძო-
ლებით აიღო რუსეთის ჯარმა და გზა გაიკაფა. რაზმი განუწყვეტე-
ლი ბრძოლით გადავიდა აჭარა-ახალციხის ქედზე და 28 აგვისტოს
ახალციხეში დაბრუნდა.

ოსტენ-საკენის პროვოკაციულმა მოქმედებამ სერიოზული
გავლენა მოახდინა აჭარის მიმართულებით ომის შემდგომ მსვლე-
ლობაზე. მოსახლეობა, რომელიც ომის დაწყებამდე რუსეთის ჯარს
სიხარულით მოელოდა, ოსტენ-საკენის მოქმედებამ რუსეთის ჯარის
წინააღმდეგ აამხედრა.

¹ იქვე, გვ. 399.

საყურადღებოა, რომ ოსტენ-საკენის მოქმედება თვით მეფეს მოხელეებსაც არ მოეწონათ. მეფისნაცვალი პასკევიჩი სწერდა მას: „თქვენ ყოვლად უსაბაზოდ და უმიზეზოდ დაარღვიეთ ჩემი ბრძანება, გენერალ გესესაგან პასუხის მიუღებლად თქვენ არ უნდა შესულიყავით აჭარაში“.

ოსტენ-საკენმა კი პასუხი გენერალ გესესაგან მაშინ მიიღო, როდესაც იგი გაძევებულ იქნა აჭარიდან. გენერალი გესე მოითხოვდა, რომ ოსტენ-საკენს ახმედ-ბეგთან ურთიერთობით მოეწყვიტა უკანასკნელი ბათუმში მყოფი თურქთა ჯარებისაგან. ოსტენ-საკენმა გაიმეორა თავისი პირველი შეცდომა და ისევ ცეცხლსა და იარაღს მიმართა. 23 სექტემბერს დაიკავა ფოცხოვის ხეობა და გადაწვა მის ახლოს მდებარე სოფლები. ოსტენ-საკენის მოქმედება ნაგვიანევი იყო, რადგან გენერალი გესე ჯერ კიდევ 17 სექტემბერს დაპარცხდა ციხისძირთან.

1829 წლის 5 მარტს მდინარე ჩოლოქის ნაპირებთან გესეს გამარჯვების შემდეგ ისევ ძველი საზღვარი რჩებოდა. აგვისტოში მოწინააღმდეგის ჯარი აქ 17-ათასამდე გაიზარდა. თურქეთის ძირითადი ძალები მდინარე კინტრიშის მიდამოებში იყო განლაგებული, საიდანაც ერთი რაზმი მუხაესტატეს გზით დაიძრა ოზურგეთისაკენ, მეორე კი შავი ზღვისპირით სოფელ შეკვეთილისაკენ. ქობულეთში ამ დროს ელოდნენ გურიის ყოფილ დედოფალს სოფიოს და ტრაპიზონის გუბერნატორს ოსმან-ფაშას. თურქებს მაშინ გათვალისწინებული ჰქონდათ ძლიერი ლაშქრობა გურიასა და იმერეთზე.

გესეს მცირერიცხოვანი რაზმი დახმარებას არც ერთი მხარიდან არ ელოდა, იგი კრიტიკულ მდგომარეობაში იყო, მაგრამ, ვიდრე თურქები დაიწყებდნენ აქ გადამწყვეტ მოქმედებას, რუსეთის ჯარმა აიღო ყარსი, არტაანი (არდაგანი), არზრუმი და თურქეთის მხედართმთავარი იძულებული იყო ხელი აეღო ლაშქრობაზე. თურქებმა ძალები არზრუმისაკენ გადაისროლეს და გესეს წინააღმდეგ მხოლოდ უმნიშვნელო რაზმი დარჩა კინტრიშის ველზე.

გენერალმა გესემ მაშინ, როდესაც საჭირო იყო თურქების წინააღმდეგ დაუყოვნებლივი მოქმედება, ქობულეთის ბეგებთან ხანგრძლივი მოლაპარაკება დაიწყო. ქობულეთის ბეგები კი გარ-

კვეულ ვითარებას უცდიდნენ, კერძოდ, საკითხის გარკვევას — სამუდამოდ დარჩებოდა თუ არა რუსეთის ჯარი იქ. ისინი თვით მოელოდნენ თურქების წინააღმდეგ გესეს გადამწყვეტ მოქმედებას და თავის მხრივ თურქების სასჯელის ეშინოდათ. თურქებმა კი, როდესაც შენიშნეს, ქობულეთის ბეგები რუსეთს ემხრობოდნენ, 8-ათასიანი ჯარი გამოგზავნეს აქ ტუსჩი-ოღლის შეთავაზებით უკანასკნელმა დაარწმუნა ქობულეთელები, რომ მთელი ევროპა დახმარებას ჰპირდებოდა თურქეთს, ომი სხვა ხასიათს მიიღებს და ურჩევდა გაეთვალისწინებინათ მათი მომავალი სასჯელი.

როდესაც რუსეთის ჯარმა არზრუმი აიღო, გესემ პასკევიჩის ბრძანება მიიღო მხარი დაეჭირა საერთო იერიშისათვის და აეღო ბათუმი, მაგრამ ქობულეთის რაზმის მოქმედება დამოკიდებული იყო აჭარისა და ქობულეთის მოსახლეობის მხარდაჭერაზე, მათ განწყობილებაზე. წინსვლა გესეს არ შეეძლო, ვიდრე ტუსჩი-ოღლი მუხაესტატეს სიმალღებზე იდგა. გესემ გადაწყვიტა ჯერ ტუსჩი-ოღლის რაზმის განადგურება და შემდეგ ბათუმის აღება. 1829 წლის 4 აგვისტოს რუსეთის ჯარი ორი მიმართულებით დაიძრა ბათუმისაკენ. ერთი სოფელ შეკვეთილიდან ქობულეთისაკენ და მეორე ოზურგეთიდან მუხაესტატესაკენ. გესემ გვერდი აუარა მუხაესტატეს სიმალღებზე გამაგრებულ ტუსჩი-ოღლის, ზურგში შეუგზავნა მილიციის ნაწილები და საერთო იერიშით მტერი განადგურა. დამარცხებული თურქები მთებში გაიხიზნენ, მათი სამხედრო ბანაკი რუსებს დარჩათ, მთელი დიდება ამ გამარჯვებისა ქართულმა მილიციამ დაიმსახურა.¹ რუსების გამარჯვებამ დააფრთხო ქობულეთში გამაგრებული თურქები და მათ უბრძოლველად უკან დაიხიეს.

ზღვისპირით მოძრავმა რუსეთის რაზმმა პოლკოვნიკ პაცოვსკის ხელმძღვანელობით მთელი თურქეთის სამხედრო საქურველი ხელთ იგდო. სოფიომ თავისი ამალით ძლივსლა გაასწრო ზღვით. პანიკით მოცულმა თურქებმა მიატოვეს ციხისძირის პოზიციები, — ბათუმი-საკენ გზა თავისუფალი იყო. გესემ ვერ გამოიყენა შექმნილი მდგომარეობა და წინსვლის მაგიერ კინტრიშზე გამაგრდა. მან ისევ მოლაპარაკება დაიწყო ბეგებთან. ამ პერიოდს ემთხვევა ოსტენ-საკენის ექსპედიციის მარცხი. გესეს უმოქმედობით ისარგებლეს თურ-

¹ Акты т. VII, стр. 819

ქებმა და ციხისძირი კიდევ უფრო გაამაგრეს. მხოლოდ 17 სექტემბერს დაიწყო გესემ იერიში ციხისძირზე. ორი დღის ბრძოლის შემდეგ, როდესაც მან დაკარგა რაზმის ერთი მესამედი, იძულებული შეიქნა თავი დამარცხებულად ეცნო. ეს იყო მთელს მთავრობაში ომის მსვლელობის მანძილზე რუსეთის ჯარის ყველაზე დიდი დამარცხება.

გესეს უკან დასახევი გზაც აღარ ჰქონდა, მაგრამ ამ დროს მიიღო ცნობა საზავო მოლაპარაკების შესახებ, რის შემდეგ თურქებმა ბათუმში დაიხიეს, ხოლო რუსებმა ოზურგეთში.

საყურადღებოა, რომ ბრძოლა ბათუმის მიმართულებით ძირითადად ოქტომბერში მიმდინარეობდა და იგი წარმატებითაც რომ დამთავრებულიყო, საბოლოოდ მაინც უშედეგო იქნებოდა, რადგან საზავო ხელშეკრულება ადრიანოპოლში დაიდო ჯერ კიდევ 2 სექტემბერს.

ადრიანოპოლის საზავო ხელშეკრულებით რუსეთმა ამიერკავკასიაში მიიღო ანაბა, ფოთი, ახალციხე და ახალქალაქი. თურქეთს დაუბრუნდა ყარსი, არტაანი, ბაიაზეთი, ბათუმი კი არც ხელშეკრულებაში და არც მოლაპარაკებაში ხსენებული არ იყო. კავკასიის კორპუსის უფროსი პასკევიჩი კი საგარეო საქმეთა მინისტრ ნესელროდეს ჯერ კიდევ 1828 წლის 26 ივლისს სწერდა, რომ საზავო ხელშეკრულების დადებისას ყურადღება მიექციათ კავკასიის მხარისათვის. „იხმარეთ თქვენი გავლენა, — სწერდა იგი, — რომ თუნდაც ახალციხის ერთი საფაშო თავის საზღვრებში და თურქეთის საქართველოს ნაწილი ქალაქ ბათუმით შემოუერთდეს რუსეთს. მაშინ უზრუნველყოფილი იქნება საქართველოს მყუდროება. ამით ჩვენ მივიღებთ ძველთაგან საქართველოს სამეფოს კუთვნილ მხარეს.“¹

საზავო მოლაპარაკების დროს ბათუმის საკითხისადმი ასეთი უყურადღებობა მით უფრო საკვირველია, რომ ჯერ კიდევ ადრე ნიკოლოზ პირველსაც გამოუთქვამს აზრი, რათა თურქების მიერ გადასახადი კონტრიბუციის ნაწილი შეეცვალათ ტერიტორიული დათმობით აზიაში. „ბათუმი და ყარსი, — წერდა მეფე, — ღირს იმად, რომ მათთვის გავწიროთ რამდენიმე მილიონი“.² მიუხედავად

¹ პოტტო, მითითებული ნაშრომი, გვ. 443.

² იქვე.

ამისა ბათუმის საკითხი საზავო მოლაპარაკების დროს ყუთაძლების გარეშე დარჩა. ზ. ჭიჭინაძისა და სხვათა ცნობებით, საზავო მოლაპარაკების დროს საქართველოს უნდა დაბრუნებოდა აჭარა. ახალი საზღვარი მდ. ჭოროხის გასწვრივ უნდა გვეყოლიათ. მაგრამ მოლაპარაკების დროს, ვინაიდან რუსულ აღფრთხილებით ისიც არ არის და მის მაგიერ „ჩ“-ს ხმარობენ, ჭოროხის ნაცვლად ვითომც ჩოლოქი დაწერეს. ჩვენ არ შეგვიძლია გავიზიაროთ ასეთი დებულება. იგი ძირითადად ზეპირ გადმოცემებზეა დამყარებული, ხოლო ოფიციალურ პირთა ცნობებში ამის შესახებ არაფერია თქმული. წყაროები, რომლებსაც ჩვენ შევძელით გავცნობოდით, მოწმობს, რომ საზავო მოლაპარაკების დროს ბათუმის საკითხი არ წამოჭრილა. ეს აზრი მისაღებია იმიტომაც, რომ ომის შემდეგ რუსეთს არ შეეძლო რაიმე პრეტენზია განეცხადებინა აჭარაზე, რადგანაც საომარი მოქმედების დამთავრების შემდეგ აჭარაში და ბათუმში რუსეთის ჯარი არ ყოფილა.

თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ საზავო ხელშეკრულება 2 სექტემბერს დაიდო, მაშინ გასაგებია, რომ რუსეთის ჯარის ნაწილები სრულიადაც არ იყვნენ ნამყოფი ამ მხარეში. ოსტენ-სავენისა და გესეს მოქმედება სექტემბრის შუა რიცხვებს ეკუთვნის.

ამგვარად, 1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი რუსეთის გამარჯვებით დამთავრდა, მაგრამ აჭარის განთავისუფლების საკითხი არ გადაუწყვეტია.

ომის შემდეგ ახმედ-ფაშა არზრუმში გადაიყვანეს ანატოლიის ჯარების უფროსად და იქ გარდაიცვალა 1836 წელს.

ახმედ-ფაშას არზრუმში გადაყვანის შემდეგ ახლო ხანებში რუსეთ-თურქეთის მოლაპარაკების შესახებ რაიმე ცნობები არ მოგვეპოვება. ახმედ-ბეგს დარჩა შვილი შერიფ-ბეგი ხიმშიაშვილი — აჭარის განთავისუფლებისათვის სახელოვანი მებრძოლი. უკანასკნელი სხვა ძმებთან ერთად აჭარაში დაბრუნდა.

ვიდრე შერიფ-ბეგი სამოღვაწეო ასპარაზზე გამოვიდოდა და აჭარა რუსეთს შეუერთდებოდა, რუსეთსა და თურქეთს შორის კიდევ ერთი ომი მოხდა 1853—1856 წლებში.

1853 — 1856 წლების აღმოსავლეთის, ანუ ყირიმის ომის დროს რუსეთი არახელსაყრელ მდგომარეობაში აღმოჩნდა. კავკასიაში საბრძოლო მოქმედება ძლიერ რთულ ვითარებაში მიმდინარეობდა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რუსეთის გამარჯვებით დამთავრდა. რუსეთის არმიის გამარჯვებაში ღვაწლი მიუძღვის ადგილობრივ მოსახლეობასაც. ქართველი, სომეხი, აზერბაიჯანელი და სხვა ხალხები ამ ომში თავდადებით იბრძოდნენ რუსეთის ჯართან ერთად. კავკასიაში მოქმედ რუსთა ჯარების წარმატებას საქართველოსათვის მაშინ არაფერი მოუცია, მაგრამ რუსეთის სარდლობა ბრძოლის ამ ასპარეზზე ფართო გეგმებს ისახავდა, კერძოდ, აჭარის შემოერთებასაც. ამიტომ საჭიროა მოკლედ შევეხოთ, თუ რა ვითარება შეიქმნა აქ.

რუსეთი ჯერ კიდევ საბრძოლო მოქმედების დაწყებამდე სწავლობდა თურქეთის მდგომარეობას მცირე აზიაში. იგი ფართულად კრეფდა ცნობებს ბათუმის შესახებ. კავკასიის სარდლობა არაერთხელ მიუთითებდა სიფრთხილეზე, რათა თურქებს ეჭვი არ აედოთ. დაწვრილებითი ცნობები კი აუცილებელი იყო მომავალ ომში სათანადო სამოქმედო გეგმების შესადგენად.

ითვალისწინებდა რა ბათუმის გეოგრაფიულ მდებარეობას, მეფისნაცვალს კავკასიაში ვორონცოვს მიაჩნდა, რომ ბათუმის ასაღებად საჭირო იყო ერთდროული შეტევა ზღვიდან და ხმელეთიდან. ვორონცოვი ასკვნიდა, რომ ზღვიდან და ხმელეთიდან ერთდროული მოქმედებისას რუსეთის ჯარს სერიოზული წინააღმდეგობა არ შეხვდებოდა, თუ შავი ზღვის ფლოტი ამ დროს დაკავებული არ იქნებოდა სხვა რამით. „მხოლოდ სახმელეთო ძალებით, — წერდა ვორონცოვი, — და განსაკუთრებით იმ ძალებით, რომლებიც მე გამაჩნია, ბათუმის აღებაზე ფიქრიც არ შეიძლება. ფლოტის დაუხმარებლად კი შესაძლებელია ბათუმი ისე ადვილად დაკარგოთ, როგორც ავკელო იგი.“¹ ადგილობრივი მოსახლეობის შესახებ ვორონცოვი აღნიშნავდა, რომ „აჭარლები და უმეტესი ნაწილი

ზღვისპირის მოსახლე მცხოვრებლებისა ომის შემთხვევაში ჩვენ გვეუბლება წინამძღოლებად და გვთავაზობენ ჩვენს ავანგარდში სამსახურს“.¹

1853 წლის აგვისტოში ვორონცოვი ბათუმის შესახებ შემდეგ ცნობას აწვდიდა თავად დოღგორუკს: „ბათუმი სანაღვთიდან 29 კილომეტრზე იმყოფება. ქალაქში რამდენიმე სანაღვთო ეკლესიაა, ერთი ხის მეჩეთი, მრავალი საცხოვრებელი სახლი და დუქნები. პატარა ბათუმი სამართლიანად ითვლება ერთ-ერთ საუკეთესო ნავსადგურად ანატოლიის სანაპიროზე.“²

იმჟამად ვორონცოვს ბათუმის აღებისათვის შემდეგი გეგმა შეუდგენია: ბათუმი აეღოთ საზღვაო დესანტით და ამავე დროს სახმელეთო ჯარების სპეციალური რაზმით ქობულეთი დაეკავებინათ. „ბათუმის ზღვით და ქობულეთის სახმელეთო გზით აღებით, — დასძენდა იგი, — შეიძლება ვაიძულოთ წინააღმდეგობის გაუწევლად მოახდინოს კაპიტულაცია მეტად ძლიერმა ციხისძირის სიმაგრემ, რომელიც თითქმის შუა მანძილზე იმყოფება წმინდა ნიკოლოზის საგუმავგოსა და ბათუმს შორის.“³

რუსეთ-თურქეთის ომი 1853 წლის 14 ივლისს დაიწყო ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე. კავკასიაში საომარი მოქმედება შედარებით გვიან დაიწყო, მაგრამ პირველი შეტაკება მტერთან ამ ასპარეზზე მოხდა.

1853 წელს ომი კავკასიაში თავისებურად წარიმართა. იგი აქ სრულიად მოულოდნელად დაიწყო. ჯერ კიდევ რუსეთის ჯარი სათანადოდ არ იყო განლაგებული საბრძოლო მოქმედებისათვის, რომ 16 ნოემბერს, ღამით, თურქებმა სოფელ შეკვეთილთან 5-ათასიანი ჯარი გადმოსხეს.

კაპიტან შჩერბაკოვის მეთაურობით აქ რუსეთის ჯარის არასრული ორი ასეული იდგა ორი ქვემეხით. მიუხედავად გმირული ბრძოლისა, მცირერიცხოვანი ნაწილი თითქმის სრულიად განადგურებულ იქნა. სოფელში თურქებმა საზარელი მხეცობა ჩაიდინეს. იქ მყოფი ჩინოვნიკი მუცელზე გაჭრეს და მიზანში სროლა დაუწყეს. ადგილობრივ მღვდელს თავი გადახერხეს, დახოცეს სოფლის

1 იქვე, ხაზგასმა ჩვენია — შ. მ.
2 იქვე, გვ. 756-757.
3 იქვე.

მოსახლეობა, ერთი ფეხმძიმე ქალი მუცელზე გაჭრეს, ბავშვი ამო-
უღეს და ჯერ კიდევ ცოცხალი დედის თვალიდან ნაკუწებად აქ-
ციეს.¹ გათენებისას ოზურგეთიდან ახალი ნაწილი მოვიდა პოლკოვ-
ნიკ კორგანოვის მეთაურობით. თურქები სოფლიდან განდევნეს,
მაგრამ აქ გაჩერება შეუძლებელი იყო. თურქების რიცხოვნობის
უპირატესობამ აიძულა რუსეთის ჯარი ოზურგეთი დაეტოვებინა და
აკეთის სიმაღლეებზე გამაგრებულიყო.

1853 წლის 14 ნოემბერს გენერალმა ანდრონიკოვმა თურქების
ჯარის ძირითადი ნაწილი გაანადგურა ახალციხესთან. დამარცხებუ-
ლი მოწინააღმდეგე ისეთმა პანიკამ მოიცვა, რომ მთელი თავისი
აღალი დაკარგა. რუსეთის ჯარმა ამ გამარჯვების შემდეგ ფოცხო-
ვის სანჯაყი დაიკავა და აჭარის საზღვრებთან აღმოჩნდა ახალციხის
მხრიდან. ხუთი დღის შემდეგ თურქებთან ბრძოლა ისევ რუსეთის
იარაღის ბრწყინვალე გამარჯვებით აღინიშნა.

1853 წლის 19 ნოემბერს ბებუთოვმა თურქების 35-ათასიანი
კორპუსი გაანადგურა ბაშკიდიკლართან. გამარჯვებანი 14 და 19
ნოემბერს თურქეთის დიდ შენაერთებზე კავკასიის ჯარებმა შეღა-
რებით მცირე ძალებით მოიბოგეს. რუსების იერიში იმდენად მოუ-
ლოდნელი და მამაცური იყო, რომ განცვიფრებულმა თურქეთის
მხედართმთავარმა ახმედ-ფაშამ განაცხადა: „რუსები ან გასუ-
ლელდნენ, ან დაითვრნენ მათი საზიზღარი არაყით“.

გამარჯვება ბაშკიდიკლართან ნახიმოვის მიერ თურქეთის ფლო-
ტის სინობთან განადგურების 24 საათის შემდეგ მოხდა. რუსეთის
გამარჯვება შავი ზღვის სანაპიროზე და კავკასიაში ელვის სისწრა-
ფით მოედო ევროპის სახელმწიფოებს და გარკვეული ატმოსფერო
შექმნა მათ მმართველ წრეებს შორის.

ნიკოლოზ პირველმა დროულად სცნო შემდგომ იერიშზე გა-
დასვლა კავკასიაში, რათა 1853 წლის კამპანიაში რუსეთის ჯარს
აეღო ბათუმი, ყარსი და არტანი. მაგრამ მეფისნაცვალს კავკასია-
ში გენერალ ვორონცოვს საკმარისი ჯარი არ ჰყავდა, განსაკუთრე-
ბით ოფიცრობა, არ ჰქონდა საკმაო სამხედრო საჭურველი და ზამთ-
რის მოახლოების გამო საბრძოლო მოქმედების ზაფხულში გადა-
ტანას მოითხოვდა.

¹ ცნობები ამოკრეფილია ე. გ. ტარლეს ნაშრომიდან „ყირიმის ომი“,
ტომი 2 (რუსულად)

ბათუმის შესახებ კი ვორონცოვი მეფეს სწერდა: „არ იქნებოდა ძნელი უკანვე წაგვერთმია თურქებისათვის სოფელი წმინდა ნიკოლოზი და არც ბათუმის აღება, მაგრამ ამ პუნქტების გამაგრება სპეციალური გარნიზონებით ძალთა დაქსაქსვას და ტყუილად მათ დაკარგვას გამოიწვევდა.“¹

რუსეთის მხედართმთავრებს 1853 წლის ნოემბრის შემდეგ ახალი ოპერაციები აღარ ჩაუტარებიათ და კავკასიის ჯარები საზამთროდ განლაგდნენ.

1853 წელი, მიუხედავად ჩოლოქთან მცირე მარცხისა, კავკასიის არმიის გამარჯვებით აღინიშნა. ინგლისისა და საფრანგეთის მმართველი წრეები დარწმუნდნენ რუსეთის წინააღმდეგ თურქეთის შეიარაღებული ძალებას სისუსტეში და გადაწყვიტეს შეიარაღებული ძალებით დახმარებოდნენ მას. 1853-1854 წლების ზამთარში კავკასიის ბრძოლის ასპარეზზე ფართო ხასიათის ოპერაციები არ ყოფილა, მაგრამ მთელი ამ პერიოდის მანძილზე თურქთა შეიარაღებული ნაწილები ცალკეული თავდასხმებით მოსვენებას არ აძლევდნენ გურიასა და სამეგრელოს.

1854 წელს, ზაფხულში, პირველი ბრძოლები გურიაში დაიწყო. ზამთრის პერიოდში ოზურგეთში ქობულეთელი ჰასან-ფაშას ჯარები იდგა, ხოლო ბათუმში კი თურქეთის ძირითადი კორპუსი იყო განლაგებული. ჰასან-ფაშა თურქ მხედართმთავარს სამოქმედოდაქეზებდა და იოლ გამარჯვებაში არწმუნებდა. მას სურდა გურიის დაპყრობა და უკანასკნელზე გავლით შემდგომი გამარჯვების მოპოვება. მისი სამოქმედო გეგმა ითვალისწინებდა თურქების ძირითადი ძალების ნიგოთზე გავლით, გვერდი აევილო ჩოხატაურისათვის, „კოფე დაელოა სოფელ მარანში და კარგად ევახშმა ქუთაისში“. ნიგოთში ამ დროს თავად ერისთავის მცირერიცხოვანი რაზმი იდგა. იგი არ დაელოდა მტერს და თვითონ წავიდა შესახვედრად.

1854 წლის 27 მაისს ერისთავი თავისი რაზმით თურქების ჯარების მიერ აღყაშემორტყმული აღმოჩნდა. მამაცმა მეთაურებმა ხიმტებით შეუტყეს მტერს და აიძულეს იგი გაქცეულიყო. თურქებმა დაკარგეს მთელი თავისი ალალი, 2 ათასი კაცი და 2 ქვემეხი.²

¹ М. Богданович, Восточная война 1853—1856 гг. СПб., 1877 г. т. I, стр. 220.

² Акты, т. X, стр. 799.

უდიდესი გმირობა და მამაცობა გამოიჩინა ამ ბრძოლებში ადგილობრივმა მოსახლეობამ, რომელიც, მიუხედავად ცუდი შეიარაღებისა, თავგანწირვით ებრძოდა მტერს.

ამ ბრძოლების ერთი მონაწილე, ორჯერ დაჭრილი ყრუ-მუნჯი გლეხი, სოფელში შემთხვევით მურავიოვს შეხვდა როდესაც მუკანასკნელმა გლეხის გმირობის ამბავი გაიგო, იგი ორდენით დააჯილდოვა. დასავლეთ საქართველოში ხშირი იყო ადგილობრივ მცხოვრებთა დაჯილდოება ბრძოლებში გამოჩენილი მამაცობისათვის.

ნიგოთთან გამარჯვების დროს გენერალი ანდრონიკოვი ძირითადი ძალებით სოფელ მარანში იმყოფებოდა. იგი თავისი რაზმით სასწრაფოდ დაიძრა ოზურგეთისაკენ. თურქებმა ვერ გაბედეს რუსეთის ჯარის დახვედრა, დატოვეს ოზურგეთი, დაჰყარეს მთელი სურსათ-სანოვაგე და მდ. ჩოლოქზე გადავიდნენ.

2 ივნისს ანდრონიკოვი უბრძოლველად შევიდა ოზურგეთში და მეორე დღესვე, ადგილობრივი მილიციით გაძლიერებული, დაიძრა მტრის წინააღმდეგ. მდ. ჩოლოქზე 34-ათასიანი თურქეთის კორპუსი იყო განლაგებული სელიმ-ფაშას მეთაურობით. 1854 წლის 3 ივლისს ანდრონიკოვმა იერიში მიიტანა მტერზე და შეიჭრა მის ბანაკში. თურქები იძულებული გახდნენ დაეტოვებინათ გამაგრებული ადგილი და სოფელ ლედვასაკენ გაქცეულიყვნენ. მოწინააღმდეგემ დაჰკარგა 4 ათასი მებრძოლი, 13 ქვემეხი, მთელი აღალი და 36 დროშა. თვით სელიმ-ფაშამ ძილვსლა გაასწრო ქობულეთში.

სელიმ-ფაშას 34-ათასიანი კორპუსის განადგურება, რომელიც ათასობით აღემატებოდა რუსებს, რუსეთის იარაღის ბრწყინვალე გამარჯვებას ნიშნავდა. გამარჯვების შედეგად უზრუნველყოფილი იქნა დასავლეთ საქართველოს დაცვა. თურქებს ახლო მომავალში აქ შემოჭრა აღარ შეეძლოთ. ამიერიდან ბათუმის კორპუსის უფროსი მუსტაფა-ფაშა კმაყოფილდებოდა გურიაში ცალკეული რაზმების გაგზავნით, მაგრამ თურქების ეს თავდასხმები მარცხით მთავრდებოდა.

1853-1854 წლების ზამთრის პერიოდში თურქთა მიერ აჭარის მხრიდან ცალკეული თავდასხმები რუსეთის სარდლობამ აჭარის მოსახლეობის მოქმედებად ჩათვალა და ამავე წლის ზაფხულში

ახალციხის რაზმის უფროს გენერალ-ლეიტენანტ კოვალევსკის დაავალა ლაშქრობა დაეწყო აჭარაში. კვლავ განმეორდა 1829 წლის გენერალ ოსტენ-საკენის შეცდომა.

კოვალევსკი თავისი რაზმით 7 მაისს დაიძრა, 29 მაისს გადა-
ლახა უღელტეხილი ურემდაგე და ფოცხოვის ხეობით აჭარაში შე-
იჭრა. კოვალევსკის ჰქონდა სარდლობის მითითება შორს არ მესუ-
ლიყო აჭარის მთებში. აქ სამოქმედოდ გაითვალისწინეს გენერალ
პასკევიჩის 1829 წლის „ანდერძი“, რომელშიაც იგი მიუთითებდა:
„სასურველი იქნებოდა ბათუმი აგველო, მაგრამ ახალციხიდან ბა-
თუმში ჩასვლა არტილერიით შეუძლებელია გზის უქონლობის
გამო. აქ თითქმის განადგურდა გენერალ-მაიორი ბარონი ოსტენ-
საკენი, რომელიც, მიუხედავად ჩემი ბრძანებისა, მაინც წავიდა
მთებში“.¹

გენერალ კოვალევსკის ამოცანა „აჭარელთა დასჯით“ განი-
საზღვრა. მან ავანტიურისტ ოსტენ-საკენივით დაიწყო მოქმედება.
იგი დაეშვა სოფელ ბაკოსთან და უმნიშვნელო ბრძოლებით დაი-
კავა იგი. 30 მაისს, მისი ბრძანებით, შტაბის უფროსმა ციმერმანმა
მოსპო სოფლები ზედა და ქვედა თხილვანა, პოლკოვნიკმა დავიდოვ-
მა — სოფელი მუმსუ. აჭარლების მცირერიცხოვან რაზმს არ შეეძ-
ლო წინააღმდეგობა გაეწია მოულოდნელად გამოჩენილი მტრისათ-
ვის. ბრძანების შესრულების შემდეგ კოვალევსკიმ გადასწვა სო-
ფელი ბაკო, მისია შესრულებულად ჩათვალა და დაიწყო უკან და-
ხევა. დასწევს და გაანადგურეს აგრეთვე ფოცხოვის საზღვრებთან
მდებარე სოფლებიც.

მოსახლეობამ დაჰკარგა თითქმის მთელი თავისი ქონება, გა-
ნადგურდა პურისა და თივის დიდი მარაგი, ხეხილის ბალები და
მეფუტკრეობა.² ეს იყო მეფის რუსეთის სარდლობის მეორე უხეში
შეცდომა აჭარის მოსახლეობის მიმართ.

1855 წელს კავკასიაში მეფისნაცვალ ვორონცოვი, ავადმყო-
ფობის გამო, მურავიოვმა შეცვალა.

1854 წლის ბრძოლების შემდეგ რუსეთის არმია ყარ-
სის მიდამოებში მოქმედებდა, 1855 წელს კი იგი ძლიერ
ალყაში მოექცა და კავკასიის არმიის ძირითადი მოქმედე-

¹ საქ. ცენტ. სახ. ისტ. არქ., ფონდი 548, საქ. 455, ფურც. 29.

² Акты, т. X, стр. 802—803.

ბის ობიექტი გახდა. იმ დროს ბრძოლები ბათუმის მიმართულ-
ბითაც წარმოებდა. 1855 წლის 18 თებერვალს რუსეთის სარდლო-
ბამ გაიგო, თურქები ძლიერ ლაშქრობას აწყობენ გურიაზეო, მაგ-
რამ რუსეთის ჯარმა დაასწრო იერიშზე გადასვლა. 19 თებერვალს
გურიის მილიცია დ. გურიელის მეთაურობით სოფ. ლელვასკენ
დაიძრა. თურქთა ბანაკში ხელმართული ბრძოლები გაჩაღდა. მას
ლობელი სოფლები მამასახლისების ხელმძღვანელობით ბრძოლაში
მონაწილეობის მისაღებად წავიდნენ. ბრძოლა თურქთა ბანაკის
განადგურებით დამთავრდა. მოწინააღმდეგემ უწესრიგოდ დაიხია
ბათუმისაკენ. ქართული მილიციის მცირერიცხოვან რაზმს მიღწე-
ვების შემდგომი განვითარება არ შეეძლო და მოპოვებული შედე-
გებით დაკმაყოფილდა.

1855 წლის მთელი ზაფხულის მანძილზე ყარსი ალყაში იყო.
მოკავშირეებმა ყარსის გადარჩენა ომერ-ფაშას ექსპედიციით გაი-
თვალისწინეს. 1855 წლის 20 ოქტომბერს ომერ-ფაშა 28-ათასიანი
ჯარით და 40 ქვემეხით სამეგრელოში შეიჭრა. მას უნდოდა ქუ-
თაისი აეღო და თბილისისაკენ მოძრაობით აეძულებინა მურავიო-
ვი ყარსისაგან მოეხსნა ალყა. ომერ-ფაშამ ზუგდიდი აიღო და მცი-
რე ბრძოლებით ერთგვარ წარმატებებს მიაღწია. მაგრამ 16 ნოემ-
ბერს ყარსი დაეცა და ომერ-ფაშამ უკან დახევა დაიწყო.

1855 წლის ზაფხულში დაიწყო საერთო იერიში ომერ-ფაშას
წინააღმდეგ და მისი მიზანი — დახმარებოდა ყარსს დასავლეთ სა-
ქართველოდან — ფანტაზიად იქცა.

1855 წლის ზაფხულში რუსეთის არმიის საერთო იერიშების
დროს კავკასიაში მნიშვნელოვნად წაიწია წინ გურიის რაზმმაც. მაის-
ში გურიის რაზმი ბაგრატიონ-მუხრანსკის მეთაურობით ქობულეთის
სანჯაყში შევიდა, 24 მაისს აიღო ქობულეთი და მთელი სანჯაყი
მის ხელში აღმოჩნდა. ბაგრატიონ მუხრანსკი კავკასიის მხედართ-
მთავარს სწერდა: „თურქების გავლენა ქობულეთლებზე ყოველ-
თვის სუსტია, ახლა კი სამუდამოდ უნდა დაიკარგოს იგი, რადგან
თურქებმა მთელი სანჯაყი დატოვეს, ახლა ისინი (თურქები —
შ, მ.) მხოლოდ ზღვის სანაპიროზეა გამაგრებულნი“.¹

¹ Акты, т. XI, стр. 720.

ამ პერიოდში ომერ-ფაშამ უკვე რამდენიმე მარცხი განიცადა და უკან იხევდა. ბათუმის მხრიდანაც თურქებმა დაანებეს თავი აქტიურ მოქმედებას, ხოლო თვით ქობულეთის რაზმს კი, ძალთა სიმცირის გამო, არ შეეძლო სერიოზული ოპერაციების შესრულება. ყარსის აღების შემდეგ ომერ-ფაშას წინააღმდეგ რუსეთის ყარსის მოქმედება გაძლიერდა და 1856 წლის თებერვლის ბოლოსათვის იგი საშეგრელოდან გაძევებული იქნა. შემდგომი ოპერაციების ჩატარება არზრუმის ან ბათუმის მიმართულებით კავკასიის არმიას არ დასცალდა, რადგან დაიდო საზავო ხელშეკრულება.

ყირიმის, ანუ აღმოსავლეთის ომი, როგორც ცნობილია, საერთოდ, რუსეთის მარცხით დამთავრდა, მაგრამ კავკასიის ბრძოლის ასპარეზზე იგი რუსეთის არმიის გამარჯვებით აღინიშნა. კავკასიაში მოპოვებული გამარჯვებით შეძლო რუსეთმა პარიზის კონგრესზე გამოესყიდა ყირიმის ნახევარკუნძულზე განცდილი მარცხი. პარიზის ტრაქტატით, კავკასიაში მოპოვებული მიღწევები უშედეგოდ დარჩა. ყარსი და ყველა ის ტერიტორია, რომლებიც რუსეთის ჯარს ჰქონდა დაკავებული ისევ თურქეთს დაუბრუნდა, მათ რიცხვში — ქობულეთის სანჯაყიც.

ამრიგად, 1853—1856 წლების ომის დროსაც, აჭარის განთავისუფლების ცდა უშედეგოდ დამთავრდა.

რუსეთის სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწეებმა გაითვალისწინეს გასული ომების პერიოდში დაშვებული შეცდომები. აჭარის დედასამშობლოსთან შეერთება შესაძლებელი გახდა 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროს. რუსეთის სარდლობამ მკიდრო კავშირი დაამყარა აჭარის მოწინავე ადამიანებთან და მოსახლეობის მხარდაჭერასაც იმედოვნებდა.

1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის წინა პერიოდში საიდუმლო მოლაპარაკება მიმდინარეობდა აჭარისა და ქობულეთის გამოჩენილ პირებთან. მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ გენერალ გ. დ. გურიელი და მ. ა. მეფისაშვილი. უკანასკნელი ახალციხელი

ქართველი კათოლიკე იყო, რომელსაც კარგად იცნობდა სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობა, გ. გურიელს კი ნათესაური კავშირი ჰქონდა ქობულეთის ბევრ თავდგირიძესთან და დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა ქობულეთისა და აჭარის მოსახლეობაში.

ომის წინა პერიოდში გ. გურიელმა და რუსეთის გენერალური შტაბის მოხელემ გენერალმა გ. ნ. ყაზბეგმა გურიელის მსახურის სახელით მთელი სამხრეთი საქართველო შემოიარეს. გ. ყაზბეგმა თავისი მოგზაურობის ჩანაწერები 1875 წელს წიგნად გამოსცა «Три месяца в турецкой Грузии», მისი წიგნი საჭირო ცნობებს აწვდიდა სამხედრო შტაბს სამხრეთ საქართველოს შესახებ. აჭარაში გ. ყაზბეგის შემდეგ დიმიტრი ბაქრაძემ იმოგზაურა და აღწერა იგი ისტორიულად და ეთნოგრაფიულად. აჭარაში გაგზავნილ იქნა ივანე კერესელიძე, იმ დროს ქართული ჟურნალის „ცისკარის“ რედაქტორი. იგი შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილს ესტუმრა.¹

ი. კერესელიძეს ბეგის აზრისა და დამოკიდებულების გაგება სურდა მომავალ ომისადმი. შერიფ-ბეგს მისთვის განუცხადებია: „ღმერთმა ქნას, რომ მალე დაიწყოს ომი. მე მზად ვარ, რომ მაშინათვე ჩემი ქვეყნის ქართველ შვილებს შეგვეერთდე და როგორც აღრე ყოფილა საქართველო, დღეის შემდეგაც ისე გახდეს.“² ი. კერესელიძის გარდა, ომის დაწყებამდე აჭარაში გაიგზავნა გურიის სასაზღვრო რაზმის უფროსი გ. გურიელი. გ. გურიელიც შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილს ეწვია. უკანასკნელს მისთვისაც უთქვამს, რომ იგი ყოველმხრივ დაეხმარებოდა რუსეთს ომში და მოსახლეობის მხარდაჭერასაც დაჰპირებია.³ ქობულეთის ბეგებიც თანახმა იყვნენ საქართველოსთან შეერთებაზე, გარდა ალი და ოსმან

1 შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი მოწინავე, პროგრესული ადამიანი იყო, რომელმაც თავისი სიცოცხლე მშობლიური მხარის მომავალს შესწირა. იგი იყო საშუალოზე მეტი სიმაღლის, კეთილი, ტიპიური ქართული სახის, ძლიერ ჭკვიანი, ნასწავლი და მრავლის მცოდნე. მას თავისი ხელით გაუკეთებია ხმალი, ჩამოუსამს ქვემეხი და ა. შ. შერიფ ხიმშიაშვილი 1892 წ. გარდაიცვალა პეტერბურგში. იგი შვილებმა ჩამოასვენეს სოფ. ქოჩახში და საზაფხულო ავარაკზე დაკრძალეს.

2 ზ. ჭიჭინაძე, მითითებული ნაშრომი, გვ. 230.

3 სცსია, ფონდი 485, საქ. 49630, ფურც. 31.

თავდგირიძეებისა.¹ მათ გენერლობასაც შეპირდნენ, ფულადი სა-
ხუქარიც კი აძლიეს, მაგრამ მაინც უარზე იდგნენ. გ. გურიელმა
რუსეთის სარდლობის სახელით ქართველ ბეგებს აცნობა, რათა ისი-
ნი მშვიდობით და უსისხლოდ ჩაბარებოდნენ რუსეთს. მორჩილების
შემთხვევაში მეფის სახელით საჩუქრებს ჰპირდებოდა. რუსეთში
გაითვალისწინა ქობულეთსა და აჭარაში თურქეთის მიმართ გა-
მოწვეული უკმაყოფილება (რაც 1875 წლის აჯანყებაში გამოიხატა)
და გასული ომების შეცდომები, რითაც მომავალ ომში მიღწია
თურქთა ბატონობისაგან აჭარის განთავისუფლებას.

1 თავდგირიძეები თავისი რეაქციული მოქმედებით სამშობლოსა და ხალხის
ღალატით ცნობილი გახდნენ ისტორიაში. მათი გვარი ცნობილი იყო იმერეთში
და ნათესაობა ჰქონდათ გურიის თავადებთან. მე-18 საუკუნეში ისინი გადასახ-
ლდნენ ქობულეთში და თავი მთავრებად გამოაცხადეს. ამან უკმაყოფილება ჩა-
მოაგდო თავდგირიძეებსა და გურიელებს შორის, რაც აშკარა მტრობაში გადაი-
ზარდა. პირველად მამუკა თავდგირიძე დაადგა ბორცების გზას. მან ოსმალთა
დახმარებით გადაწყვიტა გურიის ბატონობა. გურიელმა თავის მხრივ ბრძოლა
გადაწყვიტა თავდგირიძის წინააღმდეგ, რათა ჩამოერთმია ქობულეთი და შეერთე-
ბინა გურიისათვის. როდესაც ეს მამუკა თავდგირიძემ გაიგო, ახალციხეში გაიქცა
და ფაშას მოახსენა: „დიდი მზისა და მთავრის ფაშაო, მე მსურს ზონთქრის ერთ-
გულედა, გურიელი მე მტრობს, ჩემი სამშობლოს წართმევა უნდა და გურიისათ-
ვის შეერთება. ამიტომ ვთხოვთ მფარველობას, მე თქვენ დახმარება მომეცით და
მერე მე ვიცი როგორც გიერთგულეობთ თქვენო“. ერთგულების დასამტკიცებლად
მან მუსლიმანობის მიღება და ბავშვის მძევლად მიცემა შეჰპირდა. უდავოა, ფა-
შას მიეწონა თავდგირიძის მორჩილება და დახმარება აღუთქვა. თავდგირიძეებმა
ქობულეთი თურქ ყაჩაღებით აავსეს და დაიწყეს გურიის იმერეთში, გოგობიძე-
ების მიტაცება და თურქეთში გაყიდვა. მამუკა თავდგირიძე ქობულეთის მფლობე-
ლად გამოცხადდა 1770 წელს. გურიელები შეეცადნენ მასთან დაახლოებას. მამუ-
კას შეიღოს მაქსიმეს, რომელიც ახალციხის თაშასთან იზრდებოდა, ცოლად
გრიგოლ გურიელის მამიდა შერთეს. მაქსიმე პირველ ხანებში ერთგულებას იჩინ-
და, მაგრამ, გაიტაცა რა ფაშობისა და თურქების ორდენების მიღებამ, ცნობილი
გახდა როგორც ქართველთა შვილების გამყიდველი. აღიერე იგი გამუსლიმანდა
და გახდა სულეიმან-ბეგი ქობულეთისა. მან დაანგრია ქობულეთში ქართული
მატერიალური კულტურის ძეგლები, მისა საშუალებით ატარებდა თურქეთი ყო-
ველგვარ ბოროტმოქმედებას. სიკვდილის შემდეგ მისი ადგილი დაიკავა მამედ-
ბეგმა, ხოლო უკანასკნელის შვილები იყვნენ ალი და ოსმან თავდგირიძეები,
რომლებიც დაკავშირებული არიან აჭარის განთავისუფლების საკითხთან, რო-
გორც რეაქციული პირები (მათ ქვემოთ შევხებით).

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომი და აჭარის განთავისუფლება

§ 1. ქართველი ხალხის დამოკიდებულება აჭარის

განთავისუფლებისადმი

ქართველი ხალხი უდიდესი აღფრთოვანებით და ინტერესით შეხვდა აჭარის განთავისუფლების საკათხს და 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი დადებითად შეაფასა.

თურქეთი, ისევე როგორც ირანი, თავისი არსებობის პირველი დღიდანვე საქართველოს სასტიკი მტერი იყო. თურქ ასიმილატორთა ოცნება — მოესპო ქართველი ერი — კიდევ უფრო შეიკვეცა მას შემდეგ, რაც საქართველო რუსეთს შეუერთდა. მათი მიზნების განხორციელების პრაქტიკული შესაძლებლობა ამ პერიოდიდან შეუძლებელი გახდა. ქართველი ხალხის მეხსიერებაში ჯერ კიდევ არ წაშლილიყო თურქების შემოჭრა დასავლეთ საქართველოში 1853 — 1856 წლების ომის დროს. ჯერ კიდევ ახსოვდათ მათი მხეცური მოქმედება. მაშინ როცა კვლავ შეიქმნა ქართველი ხალხის აზრების საშიშროება, აჭარის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის იდეამ აღაფრთოვანა საქართველოს მოსახლეობა. ქართველი ხალხის მებრძოლი პატრიოტული სულისკვეთება გარკვეულ პერიოდში საჭირო იყო რუსეთის ხელისუფლებისათვის, რათა გამოეყენებინა იგი თურქეთთან ომში. ამიტომ ცარიზმი ხელს უწყობდა ომის პოპულარიზაციას მოსახლეობაში.

ქართული პერიოდული პრესა ჯერ კიდევ ომის დაწყებამდე თავისებს ისტორიული, გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული ხასიათის წერილებს აჭარის შესახებ. ეს წერილები, როგორც მოწინავე ადა-

ძინების აზრის გამომხატველი, შეიძლება ჩავთვალოთ ხალხის საერთო სულისკვეთებად. ი. ჭავჭავაძე, ითვისწინებდა რა მაჰმადიან და ქრისტიან ქართველებს შორის სარწმუნოებრივ განსხვავებას, წერდა: „არ გვაშინებს ჩვენ ის გარემოება, რომ ჩვენს ძმებს, ოსმალოს საქართველოში მცხოვრებთა, დღეს მაჰმადიანის სარწმუნოება უჭირავთ, ოღონდ მოვიდეს კვლავ ის ბედნიერი დღე, რომ ჩვენ ერთმანეთს კიდევ შევუერთდეთ, ერთმანეთი ვიძმოთ, და ქართველი, ჩვენდა სასიქადულოდ, კვლავ დაუმტკიცებს ქვეყანას, რომ იგი არ ერჩის ადამიანის სინდისს, და დიდი ხნის განშორებულს ძმას ძმურადვე შეითვისებს, თვის პატიოსან და ღმობიერს გულზედ ძმას ძმურადვე მიიყრდენს, თვალში სიხარულის ცრემლმორეული ქართველი. და თუ ამისათვის საჭიროა, რომ სიხარულის ცრემლის უწინარეს ჯერ ჩვენი სისხლი დაიღვაროს, ნუთუ ქართველი უკუ-დრკება და თავს არ შესწირავს მას, რისთვისაც ორი ათასი წელიწადი თავი უწირავთ ჩვენთა დიდებულთა მამა-პაპათა“¹.

ქართველი ხალხის მისწრაფება აჭარის განთავისუფლებისადმი გამოხატულია მრავალრიცხოვან, მაგრამ ცალმხრავ, ოფიციალურ დოკუმენტებშიც. 1876 წელს, როდესაც ცნობილი გახდა თურქეთთან ომის აუცილებლობა, პეტერბურგში საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებიდან გაგზავნილ იქნა მიმართვები, რომელშიაც ქართველი ხალხის სხვადასხვა ფენები მზადყოფნას აცხადებდნენ ომში მონაწილეობაზე.

ქუთაისის მცხოვრებთა მიმართვაში ნათქვამი იყო, რომ ისინი თანაუგრძობენ თურქეთში მყოფ ჩაგრულ ქართველ ხალხს, რომ საქართველო მრავალი წლის განმავლობაში აწარმოებდა ბრძოლებს თურქეთთან, იცავდა თავისუფლებას, დამოუკიდებლობას, სისხლისაგან იცლებოდა უთანასწორო ბრძოლებში, მაგრამ რასაც წინაპრებმა ვერ მიაღწიეს, განხორციელდა რუსეთის დახმარებით. და „ამჟამად, — ნათქვამი იყო მიმართვაში, — როდესაც ჩვენი ძმები იტანჯებიან მძიმე უღლის ქვეშ, ნუთუ შეგვიძლია ჩვენ დავივიწყოთ ისინი.“²

¹ გაზ. „ივერია“, 1877 წ. 28 აპრილი, ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. 4, თბილისი, 1955 წ. გვ. 13-14.

² სახ. ცენტრ. ისტ. არქ. ლენინგრადში. ფონდი, 2668, აღწ. 21. საქ. 228, ფურც. 15.

მსგავსი მიმართვა გაგზავნა ქალაქ ახალციხის საზოგადოე-
ზამ. მასში ნათქვამი იყო, რომ „ორმოცდარვა წლის წინათ ახალ-
ციხის მცხოვრებლები თვით იტანჯებოდნენ თურქეთის ჩაგვრის
ულელქვეშ, რასაც ახლა ჩვენი ძმები განიცდიან. ახალციხეში თვით
გადაიტანა თურქეთის დესპოტიზმის ყოველგვარი მნეტობა და რო-
დესაც ახალციხის მცხოვრებნი სისხლისაგან იცლებოდნენ და
იმედს ჰკარგავდნენ, რუსეთმა მოუსწრო მათ.“¹

აჭარის განთავისუფლებისადმი ქართველი ხალხის დამოკიდებუ-
ლებას ყველაზე უფრო თვალსაჩინოდ გამოხატავს მისი უშუალო
მონაწილეობა ომში. ქართველი ხალხი ომში მონაწილეობას ლე-
ბულობდა მილიციის ჯარის სახით.² ეს იყო ძველად არსებული სა-
ჩაღბო ლაშქრის თავისებური სახე. სახალხო ლაშქარი, რუსეთთან
საქართველოს შეერთებამდე, ქვეყნის ძირითადი ძალა იყო გარეშე
მტერთან ბრძოლაში, ხოლო შემდეგ იგი რუსეთის ჯარის დამხ-
მარე გახდა. რუსეთის ცარიზმი საქართველოში დამკვიდრების
დღიდანვე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ადგილობრივი მილიციის
გამოყენებას ირანისა და თურქეთის წინააღმდეგ ომებში. მე-19 სა-
უკუნის შტორე ნახევრიდან, საქართველოში რუსეთის ჯარის გაზრ-
დასთან დაკავშირებით, მილიციის ნაწილებიც გაძლიერდა, განმტკი-
ცდა მისი სტრუქტურა და ორგანიზაცია, დაწესდა შტატი. მეთაუ-
რებად უკვე ვხვდებით რეგულარული ჯარის ოფიცრებს, მას ამა-
რაგებს და აიარაღებს სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოები
და სხვა.

ქართველი საზოგადოების სხვადასხვა ფენებმა თურქეთთან
ომის დროს გამოამყვანეს მაღალი პატრიოტული სულისკვეთება
და მოხალისედ მიდიოდნენ ომში.

ადგილობრივი მილიციის შეკრება დაიწყო 1876 წელს და
გრძელდებოდა ომის დამთავრებამდე. ომის დაწყების დღიდან, არა-
სრული ცნობებით, ქართველებისაგან შეკრებილ იქნა 12 სამხედრო
შენაერთი, რომლებშიც 10 ათასზე მეტი მებრძოლი შედიოდა. ხო-
ლო ომში მონაწილეთა საერთო რიცხვი 30 ათასს აღემატებოდა.³

1 იქვე. ფურც. 18.

2 იხ. ჩვენი „Грузия в Русско-Турецкое в войне 1877-1878 гг. Батуми, 1955 г.

3 სახ. ცენტ. სამხ. ისტ. არქ., ფ. 485, საქ., 45235, ფურც. 21—24.

ქართველი ხალხი აღფრთოვანებით შეხვდა მილიციის გაწყევ-
ვას. ქუთაისის გუბერნიის მილიციელების ნახევარზე მეტი მოხა-
ლისედ ჩაეწერა ჯარში. ანალოგიური მდგომარეობა იყო საქართვე-
ლოს სხვა მხარეებშიც. მილიციაში მოხალისედ ჩაწერის მაგალითს
გლახობა იძლეოდა. შორაპნის მხარეში ას კომლს უნდა მიეცა არა
მებრძოლი, სურვილი კი ოცმა განაცხადა.

გურიაში სამი ათასი კაცი გამოცხადდა მოხალისედ (დაწყებუ-
ლი ახალგაზრდებიდან, დამაფრებელი სამოცი წლის მოხუცებით),
მაშინ როცა მოთხოვნა 1000 კაცზე იყო. ამ ამბების მოწამე ი. მაკა-
ევი წერს, რომ მას შემთხვევა ჰქონდა ენახა, თუ ათი წლის ბავშვე-
ბი როგორ ევედრებოდნენ ოფიცრებს მიეღოთ ისინი ლაშქარში.¹
გურიის მრავალ სოფელში დღესაც არიან ცოცხალი ამ ომში
მონაწილე პირები. ხიდისთავის თემის მცხოვრები მოხუცი სოფრომ
თავართქილაძე ჩვენთან საუბარში იგონებდა, რომ „ჩვენი საზოგა-
დოების ხალხი ომის გამოცხადების დღეს სკოლასთან შეიკრიბა. აქ
მრავალი სიტყვა იქნა წარმოთქმული. შემდეგ მღვდელმა გვაკურთხა
და ოზურგეთში წავედით ლაშქარში ჩასაწერად.“ წამსვლელთა
რიცხვში გაიხსენა კირილე ლომაძე (გარდაიცვალა 110 წლის ასაკ-
ში 1952 წელს), იულო ზამბახიძე (გარდაიცვალა 102 წლის ასაკში
1951 წელს), ივანე ბარამიძე სოფ. სურებიდან (გარდაიცვალა მეტე-
ხის ციხეში, როგორც რევოლუციონერი), იასე ცინცაძე ჩოხატაუ-
რიდან, იმ დროს ცნობილი მოჭიდავე როსტომ ფალავანი (ქრის-
ტიფორე მეგრელიძე), თეიმურაზ ჯაში და სხვები.

სოფ. ბახვიდან მოხალისეებად იყვნენ იოსებ და თეოფილე
ჭელიძეები, დავით დოლიძე და სხვები. ბევრი მოხალისე იყო სოფ.
შემოქმედიდან, ლიხაურიდან და ა. შ. ზემოხსენებული პირები
ბრძოლებში გამოჩენილი გმირობისათვის დაჯილდოებული იყვნენ
მედლებითა და ორდენებით.

ბათუმის განთავისუფლებაში მონაწილეობდა სოფ. სუფსის
მცხოვრები კონსტანტინე გოჯასპირიძე. იგი 1925 წელს გარდაიცვა-
ლა 82 წლის ასაკში. კ. შარაშიძე ციხისძირთან ბრძოლების დროს
გამოჩენილი გმირობისათვის დაჯილდოებული იყო წმინდა გიორ-
გის ჯვრის ორდენით. მის შვილს—მარიამ კონსტანტინეს, ასულ შა-

¹ ი. ი. მაკაევ, Историческая записка I Гурнийской пешей дружины,
Тифлис, 1913 г., стр. 159.

რაშიძე-კანდელაკისას დღესაც კარგად ახსოვს მამის სიტყვები: „შვილებო იცხოვრეთ და გაიხარეთ დიდხანს ჩემს მიერ განთავისუფლებულ ბათუმში“.

საქართველოს მშრომელმა მოსახლეობამ, გარდა იმისა, რომ თვით მიიღო მონაწილეობა ომში, დიდი დახმარება გაუწია მათს ნაწილებს მატერიალურად. მანგლისის მოსახლეობამ 300 მანეთი შეკრიბა, იყიდა ჩაი, თამბაქო, შაქარი და მოქმედ ნაწილებს გაუგზავნა. დუშეთის მოსახლეობამ საჩუქრის სახით 700 არშინი სხვადასხვა სახის ქსოვილი შეაგროვა. დაჭრილ მებრძოლთა ოჯახების დასახმარებლად საქართველოს ყველა კუთხეში იკრიბებოდა სათანადო თანხები.

ახალქალაქში და ყველა საზღვრისპირა სოფლის თვითეულ ოჯახში სამი-ოთხი დაჭრილი მებრძოლი იყო სახლის მეპატრონის ხარჯზე. მოსახლეობა დახმარებას უწევდა მეომრებს ჰოსპიტლების გახსნაში, სამხედრო საჭურველისა და სანოვაგის გადატანაში და სხვ. ქალაქებში სპეციალურად ეწყობოდა სახალხო სეირნობები, კონცერტები, ლექციები, ლიტერატურული საღამოები და ა. შ., რომელთა შემოსავალი მიდიოდა კავკასიის წითელი ჯვრის საზოგადოებაში. ფრონტისადმი დახმარების ჩვენს მიერ დასახელებული მაგალითები ძლიერ მცირეა არსებულთან შედარებით, მაგრამ მაინც საკმაო წარმოდგენას იძლევა, თუ როგორ შეხვდა ქართველი ხალხი აჭარის მომავალი განთავისუფლების საკითხს.

§ 2. რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომის მიმდინარეობა

4 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი მიმდინარეობდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე და კავკასიაში. რუსეთის არმიის სარდლობის გეგმით, ძირითადი საბრძოლო მოქმედება გათვალისწინებულ იქნა ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე, ხოლო კავკასიის ბრძოლის ველს მეორეხარისხოვანი როლი უნდა ეთამაშა. კავკასიაში თურქეთის საზღვრები იწყებოდა შავი ზღვიდან, სოფელ შეკვეთილიდან და გრძელდებოდა ირანის საზღვრამდე 550 კილომეტრის საერთო სიგრძით. მომავალი ბრძოლის ასპარეზს ორ ნაწილად ყოფდა აჭარა-გურიის მთები და თავის მხრივ ქმნიდა ორ დამოუკიდებელ ბრძოლის ასპარეზს.

კავკასიის სასაზღვრო ხაზის გამაგრებულ ადგილებს შეადგენდა ოზურგეთი, ახალციხე, ახალქალაქი, ალექსანდროპოლი და ერევანი. თურქეთის დასაყრდენი პუნქტები მცირე აზიაში იყო ბათუმი, არდაგანი და ყარსი.

(რუსეთის არმია კავკასიაში 180-ათასამდე მეომარს შეადგენდა 400 ქვეშევრდომით, აქედან თურქეთთან საბრძოლველად — გამოყოფილი იქნა 75 ათასი კაცი 150 ქვეშევრდომით. საერთო სარდლობა დაეკისრა კავკასიაში მეფისნაცვალს, იგივე კავკასიის ჯარების მხედართმთავარს, მიხეილ რომანოვს (მეფის ბიძაშვილი).)

კავკასიაში ძირითად ბრძოლის ველზე სამოქმედოდ გამოიყო მელიქოვის კორპუსი 50-ათასიანი მებრძოლით, ხოლო რიონის მხარის ჯარებიდან ბათუმის გასათავისუფლებლად მოქმედებდა 25 ათასი მებრძოლი ოკლობჯიოს მეთაურობით (შემდეგში ქობულეთის რაზმი). რუსეთის ჯართან ერთად იბრძოდა მილიციელთა ნაწილები (სახალხო ლაშქარი), რომლებიც ომას წინა პერიოდში ადგილობრივი მოსახლეობისაგან იქნა შეკრებილი.

ომის სამოქმედო გეგმა ჯერ კიდევ 1876 წელს იქნა შედგენილი, რომლითაც კავკასიის არმიის ძირითადი ამოცანა იყო კავკასიის საზღვრების დაცვა.

1876 წლის გეგმით ბათუმის დაკავება აუცილებელი იყო და რაც მთავარია, მოსახერხებელი, რადგან ჯერ კიდევ ძალაში იყო მოსახლეობაში შემორჩენილი 1875 წლის ქობულეთის აჯანყებით გამოწვეული უკმაყოფილება. კავკასიის მხედართმთავარი მიუთითებდა, „ბათუმის დაკავება ქობულეთლებისა და აჭარლების იმ პერიოდში ჩვენდამი განწყობილების მდგომარეობაში შესაძლებელი გვეჩვენებოდა ძლიერ მცირე ძალებით.“¹

ვათვალისწინებელი იყო ხაზი ბათუმ-არტაანი-ბაიაზეთის გასწვრივ გამაგრებულიყო 1876 წლის შემოდგომაზე, რათა უზრუნველყოფილიყო ძლიერი თავდაცვა ან შემდგომი წინსვლა 1877 წლის ზაფხულისათვის. რუსეთის არმიის იერიში ისეთი სწრაფი უნდა ყოფილიყო, რომ ომის პირველ დღეს უნდა აეღოთ ციხისძირი, ზოლო მეორე, ან მესამე დღესვე ბათუმი.

¹ Материалы для описания Русско-Турецкой войны 1877—1878 гг. на Кавказе и в малой Азии,

1876 წლის გეგმის თანახმად კავკასიის ბრძოლის ასპარეზზე ძირითადი საბრძოლო მოქმედება გათვალისწინებული იყო ბათუმის მიმართულებით, მაგრამ 1877 წლის გაზაფხულისათვის იგი შეიცვალა და ძირითადი მოქმედება გადავიდა ლორის მელიქოვის კორპუსის სამოქმედო ასპარეზზე.

1877 წლის 2 აპრილისათვის რუსეთის არმიის საზღვრით მხარდმყოფი იდგა ოზურგეთში, ახალციხეში, ახალქალაქში, ალექსანდროპოლსა და ერევანში. იგი მხოლოდ სიგნალს ელოდა მოქმედების დასაწყებად.

ბათუმის აღება ოზურგეთში განლაგებული ჯარების (შემდეგ ქობულეთის რაზმის) ამოცანა გახდა. ქობულეთის რაზმის უფროსად დაინიშნა იგივე რიონის მხარის ჯარის ნაწილთა უფროსი გენერალი ოკლობეიო, რაზმის შტაბის უფროსად კი — პოლკოვნიკი გ. ყაზბეგი.¹

ომი დაიწყო 1877 წლის 12 აპრილს. ბალკანეთში მოქმედმა რუსეთის არმიამ გადალახა რუმინეთის საზღვარი და დაიძრა მდ. დუნაისაკენ. კავკასიის არმია კი ომის გამოცხადების პირველ დღესვე გადავიდა თურქეთის საზღვარზე და მტრის ტერიტორიაზე გააჩაღა ბრძოლა.

12 აპრილს, საომარი მოქმედების პირველ დღესვე, ქობულეთის რაზმმა გადალახა თურქეთის საზღვარი მდ. ჩოლოქზე. რაზმი ძირითადად ორი მიმართულებით მოქმედებდა, მარჯვენა მხარეს ზღვის სანაპირო დაბლობებით გენერალ შერემეტეივის მეთაურობით და მარცხენა მხარეს — მთიანი ადგილების გავლით გენერალ დენიბეკოვის ხელმძღვანელობით. ორივე ნაწილი უნდა შეერთებულიყო ციხისძირთან.

კავკასიის არმიის სარდლობამ აჭარის ტერიტორიაზე შესვლისთანავე მოწოდებით მიმართა მოსახლეობას: რუსეთის არმია თურქეთის ჯარს ებრძვის და მოქალაქეებს საშიში არაფერი აქვთო. ამ

¹ გ. ყაზბეგი ეკუთვნის აჭარის განთავისუფლებისათვის მებრძოლ პატრიოტებს. ომში მან მიაღწია გენერლობას. 1905 წლის რევოლუციის დროს იგი ხაბაროვსკის გენერალ-გუბერნატორი იყო. როდესაც რევოლუციამ გამოხმაურება პპოვა, მასში მონაწილეობა მიიღო ხაბაროვსკის გარნიზონის ერთმა ლეგიონმა. მაგრამ მან არ დასაჯა რევოლუციონერები და იგი ამისათვის ჯარიდან დემობილიზებულ იქნა. შემდეგ ხელმძღვანელობდა წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას საქართველოში.

მიმართვას უქველად გარკვეული მიზანი ჰქონდა, რადგან, ვიდრე სამხედრო ოპერაციები დაიწყებოდა, თურქები გაძლიერებულ აგიტაციას ეწეოდნენ აჭარაში, თითქოს რუსები მათ გააქრისტიანებდნენ და ციმბირში გადასახლებდნენ, ქონებას წაართმევდნენ და ქალებს გააუბატიურებდნენ. რუსეთის სარდლობის მტკიცებამ იმპერატორს შეაშინა მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილზე.

სათანადო მიმართვაში ნათქვამი იყო, რომ „არც მუქარით მოდის თქვენს ქვეყანაში მხედრობა რუსთა ხელმწიფისა და არც რაიშე შიში მოსდევს მას მშვიდობისმოყვარე მცხოვრებთათვის. ნუ გეშინიათ თქვენ, ვინც მტრად არ მოგვექცევა, ჩვენც მივიღებთ მეგობრად, — და მის ცოლ-შვილს, ოჯახსა და ქონებას ჩვენ თვითონ მფარველად ვეყოლებით. რუსის ჯარის ყოფნამ თქვენს ქვეყანაში უნდა მოსპოს ერთმანეთს შორის არსებული მტრობა-სიძულვილი და გულით შეგვათვისოს და დაგვაახლოვოს ჩვენ თქვენთან, ჰოი, ძენო კეთილშობილის ქართველის ტომისანო“.¹

რიონის რაზმის მხედართმთავარმა გენერალმა ოკლობეიომ ომის დაწყების პირველ დღესვე ჯარებისადმი მიმართვაში აღნიშნა, რომ აჭარაში მოქმედების დროს რუს მეომრებს არ შეეღახათ მოსახლეობის ტრადიციული ზნე-ჩვეულებანი და უხეშობა არ გამოეჩინათ. ვინც ამ ბრძანებას დაარღვევს, ის სასტიკად დაისჯებაო. მიმართვა მთავრდებოდა სიტყვებით: „დე, გვახსოვდეს, რომ ჩვენ წინ გაშლილია მინდვრები და მთები ძველი ქრისტიანული საქართველოსი, რომლის მოსახლეობა წარმოშობითა და ენით ეკუთვნის იმ ერთ ოჯახს, რომელთა ათასობით მილიციელები და მოლაშქრეები ამჟამად ჩვენს რიგებში დგას საერთო საქმისათვის“.²

აჭარაში რუსეთის ჯარის შემოსვლისთანავე ადგილობრივმა მოსახლეობამ რუსეთის მხარეზე გადასვლა დაიწყო. თურქების მიერ ნაძალადევად შეიარაღებული პირებიც კი ტოვებდნენ თავიანთ ნაწილებს. გადმომსვლელთა რიცხვი ყოველდღე იზრდებოდა როგორც ცალკეული პირების, ისე მთელი ჯგუფების სახით, მაგალითად, ქობულეთელი აღა ჭყონია თავისი შეიარაღებული რაზმით გადავიდა რუსეთის მხარეზე და გამოცხადდა გურიის რაზმის უფროსი ი. გურიელთან, რომელსაც რუსეთის ქვეშევრდომობა სთხოვა.

1 სახ. ცენტ. სამხ. ისტ. არქ. ფონდი 485, საქ. 4653, ფურც. 77.

2 იქვე.

მეორე დღეს კი მისი მეგობარი შერიფ-ალა გადმოვიდა რუსეთის
ზანაქში 150 კაცით. X

ჯერ კიდევ მუხაესტატეს სიმაღლეებზე ჰქონდა საუბარი ვენ-
რალ ოკლობიოს ადგილობრივ ბეგებთან და მათთან საუბრიდან
ასკვნდა, რომ „ქობულეთლები არ არიან გამსჭვალული არც რუ-
სებისადმი სიძულვილით და არც თურქებისადმი ერთგულებით“
იგი აღნიშნავდა, რომ, მიუხედავად ბეგების ზემოქმედებისა, „გად-
მომსვლელთა რიცხვი ყოველდღე იზრდება. რუსეთის მეგობრობის
ძაძიებელთა რიცხვი თურქთა პარტიის ხარჯზე იზრდება“-ო.1

როგორც ამ ამბების თანამოწმენი გადმოგვცემენ, ქობულეთ-
ში რუსეთის მხარეზე გადასვლის მსურველი ბევრი იყო, მაგრამ
მათ არ ჰყავდათ სათანადო პირები, ვინც ორგანიზაციას გაუწევდა
საქმეს და უხელმძღვანელებდა ხალხს. ამიტომ ისინი მთებში და
ხეობებში გაიხიზნენ. ადგილობრივმა რეაქციონერმა ბეგებმა ისევ
დაიწყეს აგიტაცია და ხალხის დასჯა. ისინი ქადაგებდნენ, რომ რუ-
სები დროებით მოვიდნენ, რომ მათ უკან დახევის შემდეგ აჭარა
ისევ სულთანის ხელში დარჩება და დაგვსჯიანო. საქართველოსთან
შეერთების მომხრე პირები კი ოჯახებით თურქეთში გაასახლეს.
მიუხედავად სასტიკი რეპრესიებისა, ხალხთა მასები სიხარულით
ხვდებოდნენ თავიანთ განმათავისუფლებლებს.

ქობულეთის რაზმის შემადგენლობაში შედიოდნენ და რუსეთის
ჯარისკაცებთან ერთად თურქების წინააღმდეგ იბრძოდნენ საქარ-
თვლოს სხვადასხვა კუთხის შვილები. ისინი გაერთიანებული იყვნენ
ადგილობრივ მილიციელთა ნაწილებში.

ქართველი მილიციელები კარგად იცნობდნენ საბრძოლო ასპა-
რებს, ადგილობრივ მოსახლეობას და ავანგარდში მოქმედებდ-
ნენ. ქართველი მებრძოლები ერთიანი სულისკვეთებით იყვნენ
გამსჭვალულნი. მათი მიზანი იყო გაეთავისუფლებინათ თურქეთის
ბატონობის უღელქვეშ მყოფი მოქმენი. რეგულარულ ჯარის ნაწი-
ლებთან შედარებით მილიციელთა ლაშქრის ორგანიზაციის თავისე-
ბურებამ ხელი არ შეუშალა მათ მნიშვნელოვანი როლი ეთამაშათ
საერთო მტერთან ბრძოლაში. მამაცობა, სამშობლოსადმი სიყვარუ-
ლი, მტრისადმი სიძულვილი და იდეა მოძმე ხალხის განთავისუფ-

* საქ. ისტ. არქ. ფონდი 1087, საქ. 509, ფურც. 8.

ლებისა იყო ის გადამწყვეტი ძალა, რომელიც ავსებდა მათ ნაკლოვან მხარეებს სამხედრო მომზადებას დარგში.

კავკასიის სარდლობა დიდ ყურადღებას აქცევდა ომში ადგილობრივი მოსახლეობის გამოყენებას, მაგრამ მილიციის რაზმები იმდენად გათქვეფილი იყვნენ ჯარების საერთო მოქმედებაში, რომ უშუალოდ ომში მათმა მოქმედებამ ვერ ჰპოვა სათანადო დაქვეყიდებული აღრიცხვა სამხედრო საქმეებსა და შტაბთა მიწერ-მოწერაში. არ არის გამორიცხული ის გარემოება, რომ მხედართმთავართა ნაწილი შეგნებულად გვერდს უვლიდა ამ საქმეს და სდუმდა ადგილობრივ ჯარისკაცთა და მილიციელთა მოქმედებასა და გამირობაზე. ამიტომ ქართველი მილიციელების ცალკეულ გამირობაზე და ადგილობრივი მილიციის საერთო მოქმედებაზე ჩვენ დაწვრილებით ვერ შევჩერდებით.

ქობულეთის რაზმი, თურქეთის საზღვრის გადალახვის შემდეგ ისეთ წინააღმდეგობას წააწყდა, რომ ბრძოლები მიმდინარეობდა თვითეული სოფლისა და სიმაღლისათვის. რუსეთის ჯარმა 15 აპრილს დაიკავა სოფ. მუხაესტატე, მაგრამ ისე ნელა მიიწევდა წინ, რომ სოფ. ხუცუბანი, რომელიც მასთან ახლოს მდებარეობს, მხოლოდ 29 აპრილს დაიკავა. მუხაესტატეს სიმაღლეებზე გურიის ლაშქრის მილიციელები ვახმისტრ ჯამულეთ ბაქუნაიშვილის ხელმძღვანელობით იბრძოდნენ. მიღწევებით გატაცებული მებრძოლები თავის ნაწილს მოწყდნენ. ისინი მოულოდნელად თურქების დიდ ნაწილს შეეჯახნენ, მაგრამ უკან არ დაიხიეს და უკანასკნელი სისხლის წვეთამდე მედგრად ებრძოდნენ მტერს.

ამავე რაზმში იყვნენ ჯამულეთ ბაქუნაიშვილის ძმები ქაიხოსრო და იულო. სამივენი მოხალისედ იყვნენ წასული ომში და გამოჩენილი გამირობისათვის დაჯილდოებულ იქნენ. ამ ბრძოლების მონაწილე იყო სოფ. ხიდისთავის მცხოვრები სოფრომ თავართქილაძეც.

ქართველ მილიციელთა გამირობაზე და საერთოდ გურიის ლაშქრის საბრძოლო მოქმედებებზე დაწვრილებით ცნობებს გვაწვ-

დის ი. მაკაევი, რომელიც ომის დროს გურიის ლაშქრის მე-4 ასეულის უფროსი იყო.1 მისი უშუალო ხელმძღვანელობით ქართველ მილიციელებს ბევრჯერ უსახელებიათ თავი ბრძოლებში. მაგალითად, 14 აპრილს ქობულეთის რაზმი ისეთი ძლიერი ცეცხლის ქვეშ აღმოჩნდა, რომ მებრძოლთა წინსვლა შეუძლებელი გახდა.

რაზმის უფროსმა გენერალმა ოკლობიომ გამოიძახა გურიის ლაშქრის მეოთხე ასეულის უფროსი ი. მაკაევი და უბრძანა დაეკავებინა თურქების პოზიცია და მასზე დროშა აღეშარათა.

ასეული ფარულად მიუახლოვდა მტერს, მოულოდნელად მიიტანა იერიში და დაიკავა სიმაღლე. რა თქმა უნდა, ქართველების მიღწევები ბრძოლებში არ შეიძლება მხოლოდ მათი მამაცობით აიხსნას, ეს მიღწევები შედეგი იყო ყველა იმ ნაწილთა მოქმედებისა, რომლებიც ქართველებთან ერთად იბრძოდნენ.

რუს ჯარისკაცებთან ერთად საომარი მოქმედების ყველა ოპერაციაში მხარდამხარ იბრძოდნენ ქართველი მილიციელები. რუსი მეომრები და ქართველი მილიციელები თანაგრძნობითა და მეგობრობით ეპყრობოდნენ ერთმანეთს და ბრძოლის მძიმე პერიოდში ერთმანეთს დახმარებას უწევდნენ. დასვენების დროს რუსი ჯარისკაცები უყვებოდნენ ქართველ მილიციელებს რუსეთის ცხოვრებაზე, თავიანთ ოჯახებზე, წარსულ ბრძოლებზე, რომელთა მონაწილენი ისინი იყვნენ. თავის მხრივ მილიციელები რუს ჯარისკაცებს აცნობდნენ საქართველოს წარსულს, მიაართმევდნენ ნაციონალურ საქმელებს და სხვა. რუს ჯარისკაცთა და ქართველ მილიციელთა კავშირი, ბრძოლის ველზე ურთიერთდამოკიდებულება, ხელს უწყობდა მათს დაახლოებას და ქართველ და რუს ხალხებს შორის მეგობრობის განმტკიცებას. v w

მუხანესტატესა და ხუცუბნის სიმაღლეებზე მოპოვებული მიღწევები პირველი გამარჯვებები იყო რუსეთის არმიის, როგორც კავკასიის, ისე ბალკანეთის საბრძოლო ასპარეზზე. ამიტომ იყო, რომ ამ ბრძოლებში გამარჯვებამ მეფის ყურამდევ მიიღწია. მეფე თავის მხრივ გამარჯვებას ულოცავდა კავკასიის მხედართმთავარს. თვითივე ულ გამარჯვებას ბრძოლის ველზე, უდავოდ, მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ხუცუბანი არ იყო ძლიერ გამაგრებული ადგილი და მას

1 И. Макаев, Историческая записка I Гурийской пешей дружины, Тифлис, 1913 г.

არც სერიოზული სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. მისი შედარება არ შეიძლება არდაგანის, ყარსის ან სხვა რომელიმე ობიექტებთან, რომლებმაც გარკვეული როლი ითამაშეს ომის საერთო მსვლელობაში, მაგრამ, მას როგორც პირველ გამარჯვებას, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჯარის საერთო მორალური მატარებლის სათვის.

ქობულეთის რაზმის მოქმედებას ართულებდა ადგილობრივი პირობები. მარჯვენა ფლანგზე ზღვის სანაპიროზე მოქმედ ნაწილებს ქაობიანი ადგილების გადალახვა უხდებოდათ, ხოლო მარცხენა ფლანგზე მოქმედ ნაწილებს ტყით დაფარული მთაგორიანი ადგილები ჰქონდათ გასაეღელი.

ქობულეთის რაზმი, მოძრაობდა რა ასეთ რთულ პირობებში, ორი თვე მოუწია 25 კილომეტრის გადალახვას. მაისის ბოლოს მან აიღო სოფ. ზენითი, სამება და ციხისძირის მისადგომებთან აღმოჩნდა. რუსეთის ჯარის მიერ ამ ტერიტორიების დაკავებამ მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა ადგილობრივ მოსახლეობაზე. თურქეთის მიერ დაშინებული ხალხი სულ უფრო და უფრო გადადიოდა რუსეთის მხარეზე.

ციხისძირთან რუსეთის სარდლობამ ზურგის გამაგრება დაიწყო. 1-ლი ივლისისათვის კი ბათუმის კორპუსის უფროსი ხასანთახსინ-ფაშა დევრიშ-ფაშამ შესცვალა. მას თან მოჰყვა ახალი ნაწილები. იგი ციხისძირის გამაგრებას შეუდგა. ბათუმის სანჯაყის ჯარების ახალმა უფროსმა დევრიშ-ფაშამ პირველ რიგში სასტიკი ზომები მიიღო იმ ადგილობრივი მუსლიმანი ქართველების წინააღმდეგ, ვინც მეგობრულად ხედებოდა რუსებს. მან ყველა ისინი მოლაღატებად ჩათვალა და დასაჯა. დევრიშ-ფაშას განკარგულებით ადგილობრივ მცხოვრებთა ოჯახები ბავშვებითა და ქალებით ზურგში გაასახლეს, ხოლო მამაკაცებს იარაღი დაურიგეს და აიძულეს გასულიყვნენ რუსეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად; პირადად ალი-ფაშა თავდგირიძეს სხვა ბევრსა და ფაშებთან ერთად მილიციის შეკრება დაავალეს.

თურქეთის ჯარი ციხისძირთან ითვლიდა 35 ათას მებრძოლს მაშინ როდესაც ქობულეთის რაზმის შემადგენლობა 25 ათასს არ აღემატებოდა. 11 ივნისს დაიწყო ციხისძირის იერიში, ჯარებმა გადალახეს მდ. კინტრიში, დაიკავეს თურქების მნიშვნელოვანი გამაგ-

რებული პოზიციები, მაგრამ ყველა სიმაგრის აღება რუსეთის ჯარებმა ვერ შეძლეს. ბრძოლები წარმოებდა ვიწრო ხეობებში თვითეული სახლისათვისაც კი.

ბუნებრივი პირობების გამო გართულდა ბრძოლის სანაირი ხელმძღვანელობა და მაშინ, როდესაც ერთი ნაწილი იერისხეთში მეორე მხოლოდ მდ. კინტრიშზე გადადიოდა. დაირღვა ნაწილთა ურთიერთკავშირი და იერიშის განვითარება, გაცილებით მრავალრიცხოვან მტერზე, შეუძლებელი გახდა. ციხისძირის ოპერაცია უშედეგოდ დამთავრდა. რუსეთმა დაჭრილთა და მოკლულთა სახით დაჰკარგა ათასი კაცი, ხოლო თურქებმა — კიდევ მეტი.¹ ვიდრე ქობულეთის რაზმი ამ მდგომარეობაში იყო, აფხაზეთში 2 მაისს გადმოსხმულმა თურქების დესანტმა სერიოზულ წარმატებებს მიაღწია. იქ ტერიტორიის ერთი მესამედი თურქების ხელში აღმოჩნდა. ქობულეთის რაზმს საფრთხე შეექმნა ზურგში. უშიშროების უზრუნველსაყოფად აუცილებელი გახდა რიონის მხარის მთლიანად გამაგრება. ამ პერიოდს ემთხვევა რუსეთის ჯარის მორიგი მარცხი ზივინთან.

კავკასიის ბრძოლის სხვა ასპარეზზე მოქმედ ნაწილთა დასახმარებლად გაგზავნილ იქნა ქობულეთის რაზმის რამდენიმე შენაერთი, რამაც არცთუ ისე ძლიერი ქობულეთის რაზმი სრულიად დაასუსტა. ასეთ ვითარებაში აუცილებელი შეიქმნა უფრო ხელსაყრელ თავდასაცავ პოზიციებზე გამაგრება. 12 ივნისს დაიწყო ქობულეთის რაზმის უკან დახევა და ხუთი დღის შემდეგ იგი გამაგრდა მუხაესტატეს სიმაღლეებზე, ე. ი. იქ, სადაც რუსეთის ჯარი ომის გამოცხადების მეორე დღეს იყო. ქობულეთის რაზმის შემდგომი ამოცანა თურქთა შემოსევისაგან დასავლეთ საქართველოს დაცვა გახდა. ასე უშედეგოდ დამთავრდა ქობულეთის რაზმის მოქმედება 1877 წელს.

✱ მიუხედავად იმისა, რომ ბრძოლები ბათუმის მიმართულებით უშედეგოდ დამთავრდა, როგორც ვიცით რუსეთმა შეძლო აჭარის

1 ამ ომში ციხისძირთან დაღუპული მებრძოლების ძმათა სასაფლაო დაცულია ს. ხუცუბანთან (ქობულეთის რაიონი), რომელზეც 1902 წლის 25 ივნისს, ე. ი. ომის 23 წლისთავზე, აავეს და საზეიმო ვითარებაში გახსნეს 2 მეტრი სიმაღლის გრანიტის ძეგლი. იგი აგებულია ომის მონაწილე 164-ე ფენოსანი ლეგიონის ოფიცერთა სახსრებით. ძეგლის გახსნას ესწრებოდნენ ომის მონაწილენიც და მათ დათვალა იერეს ნაომარი ადგილები. ანალოგიური ძმათა სასაფლაოები ჩვენ ქ. მხარაძეშიც (ყოფ. ოზურგეთი) აღვრიცხეთ, რომლებსაც, ისევე როგორც პირველს, სათანადო წარწერები აქვთ რუსულ ენაზე.

შემოერთება. ქართველი ხალხის ამ საუკუნეობრივი ამოცანის განხორციელება მოხდა ომში რუსეთის საერთო გამარჯვებით. უდავოა, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მოპოვებული გამარჯვებანი ომის მსვლელობაში საერთო ბედის გადამწყვეტი იყო, მაგრამ ვკვარის განთავისუფლების საკითხში მნიშვნელოვანი იყო ის გამარჯვებები, რომლებიც რუსეთის ჯარმა კავკასიის ბრძოლის ძირითად ასპარეზზე მოიპოვა. რუსეთმა შეძლო მიეღო აჭარა მხოლოდ აქ მოპოვებულ გამარჯვებათა დათმობით. ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ შევეხოთ, თუ როგორ ვითარდებოდა საბრძოლო მოქმედება კავკასიაში ბრძოლის სხვა ასპარეზზე.

კავკასიის ძირითადი კორპუსი ყარსის, არტანისა და არზრუმის მიმართულებით მოქმედებდა. ჯერ კიდევ 5 მაისს იერიშით აიღეს ციხე-სიმაგრე არტანის, ყარსი კი ალყაშემორტყმულ იქნა. არტანის აღებამ დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია რუსეთის ჯარში, ხოლო თურქეთის ჯარსა და სახელმწიფოში კი პანიკა შექმნა.

თურქებმა არტანის 8-ათასიანი დამცველი ჯარისკაცისაგან 3 ათასი დაჭარბეს. დიდი ნაწილი სახლში გაიქცა და მწყობრში არ დაბრუნებულა. რუსეთის საერთო დანაკარგი 401 კაცს შეადგენდა. ძირითადი კორპუსის მარცხენა ფლანგზე მოქმედმა ერევნის რაზმმა 18 აპრილს, უბრძოლველად დაიკავა ბაიაზეთი, შემდეგ ალაშქვრტი და ზივინისაკენ მიიწევდა, სადაც არტანის რაზმთან უნდა შეერთებულიყო. ანატოლიის ჯარების მხედართმთავარმა მუხტარ-ფაშამ შეკრიბა ჯარები და 9 ივნისს დააწყო კონტრშეტევა. მან საშუალება არ მისცა ზივინთან რუსეთის ორი რაზმი შეერთებულიყო. კიდევ მეტიც, მან აიძულა რუსეთის ჯარი მთელი ფრონტით საზღვრებისაკენ დახეულიყო. თურქები შეიჭრნენ ერევნის გუბერნიაში და დაიწყეს მხეტური მოქმედება. რუსეთის ხელში მხოლოდ არტანის დარჩა.

რთული მდგომარეობა შეექმნა რუსეთს აფხაზეთშიც. ჯერ კიდევ 2 მაისს თურქებმა აქ დესანტი გადმოსხეს და ხელთ იგდეს სოხუმი. გენერალ კრავეჩენკოს გაუბედავი მოქმედებით ივნისის შუა რიცხვებში თურქების ხელში აფხაზეთის ტერიტორიის ერთი მესამედი აღმოჩნდა. ამავე დროს კავკასიის მთიან რაიონებში მოხდა ამბოხებანი, რომლებსაც გაზი მაგომა შამილი ხელმძღვანელობდა. იგი საფრთხეს უქმნიდა რუსეთის ჯარს ზურგში. თუ მხედვე-

ლობაში მივიღებთ ბრძოლის სხვა ასპარეზზე შექმნილ ვითარებას, ქობულეთის რაზმის უდავოდ დიდი მიღწევა იყო ის, რომ მან თურქებს საშუალება არ მისცა აჭარის მხრიდან შემოჭრილიყვნენ საქართველოში.

მიუხედავად დროებითი უპირატესობისა, თურქებმა ვერ შეიძლეს საბოლოოდ მდგომარეობის გამოყენება. თურქი გენერლები პასიურად მოქმედებდნენ, მიღწეული შედეგებით კმაყოფილდებოდნენ და როდესაც იერიშების განვითარება იყო საჭირო, თავდაცვაზე გადადიოდნენ. ამ მდგომარეობით ისარგებლა რუსეთის სარდლობამ და გააძლიერა კავკასიის არმია.

ივნისში რუსეთის ჯარმა ხელთ იგდო ინიციატივა, აფხაზეთში თურქები გაანადგურა მდ. მოქეთან, 20 აგვისტოს ისინი განდევნა სოხუმიდან, შემდგომ კი—აფხაზეთიდანაც. ოქტომბრის დასაწყისში გენერალმა ობრუჩევმა, რომელიც სპეციალურად იყო მოვლინებული კავკასიაში, დევრიშ-ფაშას საველე ჯარები გაანადგურა ალაჯის სიმაღლეებზე; 8.500 თურქმა ჯარისკაცმა, 250 ოფიცერმა და 12 ფაშამ იარალი დაჰყარა. მოკლულთა და დაჭრილთა რიცხვი 5 ათასს აღემატებოდა. რუსეთის ჯარის დანაკლისი 1.300 კაცით განისაზღვრა.

ალაჯის სიმაღლეებზე თურქეთის ჯარის განადგურება კავკასიის არმიის ერთ-ერთი საუკეთესო ოპერაცია იყო. აქ ალყა შემოარტყეს თურქეთის ჯარის მთელ საველე ნაწილებს. ბრძოლებში ჯარის ყველა სახეობა იქნა გამოყენებული. მტრის ზურგში შეჭრილმა რუსეთის ჯარმა კავშირის დასამყარებლად აქ პირველად გამოიყენა ტელეფონის ხაზი. გამარჯვების შედეგად რუსეთის ხელში კვლავ ის ტერიტორია აღმოჩნდა, რომელიც ომის დასაწყისიდან ერთი თვის მანძილზე იქნა დაკავებული.

არტაანის ალების შემდეგ (1877 წ. 5 მაისი) რუსეთის არმია ზემო აჭარის საზღვრებთან აღმოჩნდა, მაგრამ, ვიდრე თურქების ძირითადი ძალები არზრუმის მიმართულებით ალაჯის სიმაღლეებს ფლობდნენ, ბათუმისაკენ წინსვლა შეუძლებელი იყო. როგორც ცნობილია, 1877 წ. 3 ოქტომბერს კავკასიის არმიამ მუხტარ-ფაშის საველე ჯარები გაანადგურა და რუსთა სარდლობამ კავკასიაში დაიწყო მსჯელობა ახალციხიდან ბათუმისაკენ იერიშის მცირე ნაწილე-

ბით განვითარებაზე, ძირითადი იერიში კი არზრუმისაკენ იქნა გათვალისწინებული.

გენ. სვიატოპოლკ-მირსკის აზრით, ბათუმისაკენ ლაშქრობა შეთანხმებულად და ურთიერთ კავშირში უნდა მომხდარიყო არტაანის, ახალციხის და ქობულეთის რაზმების მიერ. შეწყვეტიდან არტაანის რაზმის მიღწევების მიხედვით უნდა განვითარებულყოფიერად აჭარიდან ახალციხის რაზმის მოქმედება. პირველად გათვალისწინებული იყო ქობულეთის რაზმის დემონსტრაციული მოქმედება და მისი გადამწყვეტ იერიშზე გადასვლა თურქთა ჯარების ქობულეთში შემცირებასთან დაკავშირებით.¹

გენ. კომაროვი გადამწყვეტ მოქმედებას აჭარისწყლის გასწვრივ მოითხოვდა ახალციხის რაზმისაგან, რომლისთვისაც მხარი ქობულეთის რაზმს უნდა დაეჭირა. მისი აზრით, მიღწევების შემთხვევაში ციხისძირსა და ბათუმში მყოფი თურქთა ჯარი იძულებული გახდებოდა ჩაბარებოდა რუსებს. ამ მიზნის განხორციელება დამოკიდებული იყო აჭარის ბეგების მხარდაჭერაზე, რომლებიც თუ დახმარებას არ გაუწევდნენ რუსებს, ყოველ შემთხვევაში, ნეიტრალიტეტს მაინც დაიცავდნენ. ბევრი რამ იყო დამოკიდებული აჭარის ბეგ შერიფ ხიმშიაშვილზე, რომლის ავტორიტეტი აჭარის საზღვრებსაც სცილდებოდა. შერიფ-ბეგი, როგორც ომის წინა პერიოდში, ასევე იმჟამადაც, რუსეთის ორიენტაციისა რჩებოდა და აჭარის თურქთა ბატონობისაგან გასათავისუფლებლად იბრძოდა.

ჯერ კიდევ 1877 წ. 4 ივნისს კომაროვი გენ. დუხოვსკოის სწერდა: „შერიფ ბეგმა მაცნობა, რომ მისგან თხოულობენ ოზურგეთზე თავდასხმას, მაგრამ მან ეს არ გააკეთა, იმ მიზეზით, რომ თითქოს მას ჯარი რუსეთისაგან თავდასაცავად სჭიროდა—ამ ცნობას ვენდობი, — შერიფ ბეგისათვის დღემდე სიყალბე არ შემიძინებია.“²

შერიფ-ბეგმა საშუალება მისცა რუსეთის არმიას, რათა არტაანის აღების შემდეგ თითქმის 6 თვე ძლიერ მცირე რაზმი ჰყოლოდა ახალციხის ხაზზე, რაც დიდი დახმარება იყო.

¹ Материалы т. IV, стр. 355.

² საქ. ცენტ. ისტ. არქ. ფონდი 1087. საქ. 545, ფურც. 85-86.

შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის მდგომარეობა უდავოდ რთული იყო, მაგრამ თურქებს იგი არწმუნებდა, რომ საჭირო იყო ჯარის აჭარაში ყოლა, ხოლო აჭარის რეაქციულ წრეებს კი რუსეთის არმიის გაძლიერების შიშით აკავებდა. აჭარის განთავისუფლებასათვის ამ სახელოვანმა მებრძოლმა რუსეთის სარდლობა ჯერ კიდევ მოჰმადე და, განსაკუთრებით, ომის პერიოდში, შავშეთის მმართველ ნური-ბეგ ხიმშიაშვილთან დააკავშირა.

შერიფ-ბეგის მოქმედება თუმცა შეუძმჩნეველი დარჩა თურქეთის ძიერ, მაგრამ სულთანს იგი სასტიკი მეთვალყურეობის ქვეშ ჰყავდა. სულთანმა მისი ორი შვილიც კი გამოითხოვა მძევლად სტამბოლში. შერიფ-ბეგი ძლიერ ფრთხილად მოქმედებდა და ურთიერთობას რუსეთთან მხოლოდ ერთი სანდო პიროვნებით განაგრძობდა. საბოლოოდ კომაროვი და შერიფ-ბეგი შეთანხმდნენ შემდეგზე: 1. აჭარაში ახალციხიდან ორი გზაა, თუ რუსები წავიდოდნენ ერთით, შერიფ-ბეგი დაიცავდა მეორეს, ე. ი. გზა თავისუფალი იქნებოდა. 2. საითაც არ უნდა წასულიყო რუსეთის ჯარი აჭარის გვერდის ავლით, აჭარის მხრიდან ხელი არ შეეშლებოდა.¹

მიუხედავად იმისა, რომ შერიფ-ბეგისაგან მხარდაჭერა გარანტირებული იყო, რუსეთის ჯარს ისეთი სიძნელეები ედგა წინ აჭარის გეოგრაფიული მდებარეობისა და ბუნებრივი პირობების გამო, რომ სარდლობა აქ გადამწყვეტ მოქმედებისაგან თავს იკავებდა და ძირითადი რაზმით ამჯობინა შავშეთიდან ბათუმისაკენ მოქმედება.

1877 წ. 2 დეკემბერს არტანის რაზმი დაიძრა შავშეთისაკენ და საღამოთი სოფ. ხევი დაიკავა. მიუხედავად მძიმე საომარი პირობებისა, მეორე დღეს აიღო ხერთვისი. თურქეთის ჯარს აქ არტანის ყოფილი გუბერნატორი დაბა-ბეგი მეთაურობდა. 4 დეკემბერს რუსეთის არმიამ, ადგილობრივი მოსახლეობის აქტიური დახმარებით, არტანუჯი, სოფ. ზემო და ქვემო ბაცაგაათავისუფლა. ამ ადგილების დაკავებით რუსეთის არმია ბათუმისაკენ მიმავალ გზაზე გავიდა.²

¹ იქვე, ფურც. 89—97.

² იქვე.

არტანუჯში რუსეთის ჯარის შესვლა მოსახლეობის საერთო ზეიმით აღინიშნა. მეზობლებს მეჯლისის და ყადის წევრებიც კი შეხვდნენ და ერთგულება განუცხადეს. სარდლობასთან სოფლების დეპუტაცია გამოცხადდა. მათ სცნეს რუსეთის მფარველობა. ნსქტმებერს აირჩიეს მეჯლისის ახალი შემადგენლობა და ქალაქში სახელი ცხოვრება დაიწყო. გენ. კომაროვის შემდგომი მოქმედების გეგმა ითვალისწინებდა, რომ 1878 წ. 6 იანვარს გამოსულიყო იქ, სადაც აჭარისწყალი ერთვის მდ. კოროხს და აეღო სოფ. მირგეთი. აქედან კი ქობულეთის რაზმთან ერთად გაელაშქრა ბათუმზე, მაგრამ არტანუჯში კომაროვი იძულებული გახდა შეჩერებულიყო დამხმარე ჯარის მოსვლამდე, მას აგრეთვე უნდა მოეგვარებინა სურსათ-სანოვავის საქმე, რასაც გარკვეული დრო სჭირდებოდა. წინსვლას ზამთრის პირობებიც უშლიდა ხელს, რის გამო შეუძლებელი გახდა ქობულეთის რაზმთან მოკლე დროში კავშირის დამყარება. არტანუჯში ყოფნის დროს კომაროვს აცნობეს, რომ შავშეთის მძართველმა ნური-ბეგმა მილიცია სახლებში გაუშვა და რომ თვით დახმარებას ელოდა რუსეთის მხარეზე გადასასვლელად.

26 დეკემბერს კომაროვმა სპეციალური რაზმი გაგზავნა სოფ. რაბატში, სადაც ნური-ბეგ ხიმშიაშვილი იმყოფებოდა. ათრქებს, რომ ეჭვი არ აეღოთ, ის ვითომც სამხედრო ტყვე — ისე ჩაიგდო ხელში. ხოლო 29 დეკემბერს განაახლა იერიში თურქთა წინააღმდეგ. ამ დროს თურქეთის პარლამენტორმა კომაროვს დაბა-ბეგის წერილი გადასცა: „საზავო მოლაპარაკება მიმდინარეობს და საბრძოლო მოქმედება შეწყვეტილია.“

კომაროვმა მხოლოდ 1878 წლის პირველ იანვარს გაიგო, რომ მას დაბა-ბეგი ატყუებდა და მოქმედება განაგრძო.

3 იანვარს აიღო სოფ. ჯოჭო, 4 იანვარს ახიზი, გორგოდხანა და 6-იანვარს გუმიშხანა, 9 იანვარს კი სოფ. დულისხანასთან დიდძალი სამხედრო სანოვავე ჩაიგდო ხელში. ამ პერიოდს ემთხვევა გენ. ტრეიგერის მიერ ახალციხიდან ზემო აჭარის სოფლების ჩორჩეკანის და ბელნარის ხევის დაკავება.

თურქეთის ჯარი ბრძოლის ამ ასპარეზზე უკვე დემორალიზებული აღმოჩნდა, ბათუმამდე 100 კილომეტრი რჩებოდა, როდესაც მცირე შესვენების შემდეგ 18 იანვარს ცნობა მოვიდა ზავის შესა-

ხებ. კომაროვი, არ იყო რა დარწმუნებული დაბა-ბეგის ცნობის სისწორეში, მიმართა მას, რათა 25 კილომეტრით დაეხია უკან. თურქებმა შეასრულეს მოთხოვნა და ქ. ტოჯკოლმთან ამით რაზმის ოპერაციები დამთავრდა.

1877 წლის 5 ნოემბერს რუსეთის ჯარმა იერიშით აიღო ყარსი, რომელიც თურქების და ინგლისელ ინჟინერთა მიერ რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე იყო გამაგრებული. ამ გამარჯვების შემდეგ კორპუსის მთელი ძალები არზრუმის ასაღებად წარმართეს.

1877 წლის ბოლოსათვის, მაშინ, როდესაც არზრუმი რუსეთის არმიის რკალში მოქცეული უდიდეს სიძნელეებს განიცდიდა, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მოქმედი რუსეთის ჯარი, რამდენიმე გამარჯვების შემდეგ, სტამბოლის მისადგომებთან აღმოჩნდა.

ბრძოლის ორივე ასპარეზზე თურქეთს რთული მდგომარეობა შეექმნა და სულთანმა იძულებული იყო რუსეთისათვის ზავი ეთხოვა.

საზავო პირობებით თურქეთს წინასწარ უნდა დაეცალა არზრუმი, გაეყვანა ჯარი ციხისძირის პოზიციებიდან, აჭარიდან, შავშეთიდან და ლაზისტანიდან. ყველა ზემოაღნიშნული ადგილი რუსეთის ჯარს უნდა დაეკავებინა.

რუსეთის ჯარმა, რათა თურქებს წინასწარი საზავო პირობების მიღება დაეჩქარებინა, 1878 წლის 18 იანვარს ერთდოული შეტევა დაიწყო ბათუმის მიმართულებით — ციხისძირიდან ქობულეთის, ხოლო ართვინიდან არტაანის რაზმით.

არტაანის რაზმის იერიშები დამთავრდა უმნიშვნელო მიღწევებით, ხოლო ქობულეთის რაზმის ოპერაცია — სრულიად უშედეგოდ. იგი მოუშზადებელი აღმოჩნდა და გაცილებით რთულ პირობებში მიმდინარეობდა, ვიდრე პირველი. ამ ბრძოლების შემდეგ თურქებს საშუალება მიეცათ გაეგრძელებინათ საზავო მოლაპარაკება, მაგრამ ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე რუსეთის ჯარის წინსვლა გრძელდებოდა და 18 იანვარს მან დაიკავა ქალაქი ადრიანოპოლი. თურქეთი იძულებული გახდა უსიტყვოდ მიეღო რუსეთის ყველა პირობა.

ამ პერიოდში კავკასიის არმიის ნაწილები შემდეგ მდგომარეობაში იყო: ლორის მელიქოვის კორპუსს ალყაში ჰყავდა არზრუმი, არტაანის რაზმი ართვინის მიდამოებში მოქმედებდა, ხოლო ქობულეთის კი ციხისძირთან იდგა. უკანასკნელი ამავე პოზიციებზე დარჩა ბერლინის კონგრესის დამთავრებამდე.

§ 3. საზავო მოლაპარაკება და აჭარაში თურქების მოქმედება

1878 წლის 18 იანვარს ქალ. ადრიანოპოლში დადებულ იქნა დროებითი ზავი. აჭარის მიმართულებით მოქმედი ქრებულეთის რაზმის უფროსმა გენერალმა ოკლობეიომ ზავის დადების შესახებ 22 იანვარს მიიღო ცნობა და დაიწყო მოლაპარაკება ბათუმის კორპუსის უფროს დევრიშ-ფაშასთან. საზავო მოლაპარაკებისათვის შეიქმნა კომისია: რუსეთის მხრიდან გენერალ დუხოვსკოის, ხოლო თურქეთის მხრიდან ხუსეინ-ფაშას ხელმძღვანელობით. მხარეები შეთანხმდნენ: 1) დაეწესებინათ ნეიტრალური ზაზი; 2) ადგილებზე უნდა დარჩენილიყო ძველი ადმინისტრაციული ხელმძღვანელობა; 3) თავის ზონაში თვითებულ მხარეს უფლება ეძლეოდა თავისუფლად ემოქმედა.

1878 წლის 19 თებერვალს ქალაქსან-სტეფანოში ხელმოწერილ იქნა საზავო ხელშეკრულება, რაც ნიშნავდა 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დამთავრებას.

საზავო ხელშეკრულების თანახმად რუსეთმა კავკასიაში მიიღო ქალ. არტანის, ყარსის, ბათუმი და მთელი ტერიტორია სოღანლუდის მთებამდე, ე. ი. განთავისუფლებულ იქნა სამხრეთ საქართველოს და დასავლეთ სომხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ზემოთ აღნიშნული ტერიტორია, გარდა ბათუმის მხარისა, უკვე რუსეთის ხელში იყო, ბათუმში კი ისევ თურქები რჩებოდნენ, რომლებიც ევროპის კონგრესის გადაწყვეტილებამდე უარს ამბობდნენ გასვლაზე.

ომში რუსეთის მიერ მოპოვებულმა მიწეებმა განგაში გამოიწვია ევროპის სახელმწიფოებში და ინგლისის უშუალო ჩარევით სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულება დროებითი აღმოჩნდა. დადგენილ იქნა, რომ იგი ძალაში შევიდოდა ევროპის სახელმწიფოთა კონგრესზე გადასინჯვის შემდეგ. ინგლისს გვერდში ედგნენ საფრანგეთი, ავსტრია, იტალია და გერმანია, რათა რუსეთი აეძლებინათ, რაც შეიძლება მეტ დათმობაზე წასულიყო ევროპის კონგრესზე. თურქებმა ინგლისის უშუალო დახმარებით ახალი ომის მზადება დაიწყეს.

ახალი ომის სამოქმედო გეგმა ინგლისის კონსერვატიული მთავრობის მეთაურმა ბიკონსფილდმა (დიზრაელი) შეადგინა. გეგმით გათვალისწინებული იყო ბათუმში საქსპედიციო კორპუსის

გაგზავნა. კავკასიაში მოქმედი თურქეთის არმიის მარჯვენა ფლანგზე რეგულარული ჯარებით მუსტარ-ფაშას უნდა ემოქმედა, მარცხენა ფლანგზე — ფეიზი-ფაშას. ხოლო ცენტრს ინგლისის ჯარები შეადგენდა. არმიის საერთო რიცხვი გათვალისწინებული იყო 100 ათასი კაცის რაოდენობით. ინგლისელები ამჟამად ითვალისწინებდნენ ხელთ ეგდოთ მთელი მუსლიმანური სამყარო ხელთაშუა ზღვიდან ინდოეთის ოკეანემდე.¹

თურქეთისა და ინგლისის მმართველმა წრეებმა მომავალ ომში გამარჯვების უზრუნველსაყოფად დაიწყეს ადგილობრივი მოსახლეობის ამხედრება რუსეთის წინააღმდეგ. თურქები არ ჩქარობდნენ დაეცალათ აჭარა, შავშეთი და ლაზისტანი. ამ მხარის ქალაქებისა და სოფლების მოსახლეობაში ინგლისისა და თურქეთის აგენტებმა ენერგიული პროპაგანდა გააჩაღეს. მათი მიზანი მოსახლეობაში რუსეთის წინააღმდეგ უკმაყოფილების გამოწვევა იყო. უკეთუ მოსახლეობის ამხედრებას ვერ შესძლებდნენ, ისინი თურქეთში უნდა გაესახლებინათ. ამ მიზნით თურქები ადგილობრივ ბეგებსა და მოსყიდულ პირებს იყენებდნენ, მაგრამ, როცა ეს საკმარისი არ დარჩა, მათ მიმართეს ინგლისელ აგენტებს.

სამხრეთ-საქართველოს მოსახლეობის რუსეთის წინააღმდეგ ამხედრებას დევრიშ-ფაშა ხელმძღვანელობდა, ხოლო ლაზისტანში — ოსმან-ფაშა. ეს უკანასკნელი თურქების ბათუმიდან გასვლის უკანასკნელ დღემდე ყოველგვარ ზომებს ხმარობდა, რათა ამბოხება მოეწყო.

აჭარის მოსახლეობას დევრიშ-ფაშამ 7 ათასი თოფი დაურიგა. თურქები, სარგებლობდნენ რა საზღვრების დაუდგენლობით, შეტაკებებს აწყობდნენ რუსეთის ჯარის ნაწილებთან. სვიატოპოლკ-მირსკი დევრიშ-ფაშის, ანუ თურქების ამგვარი მოქმედების შესახებ კავკასიის მხედართმთავარს აცნობებდა, რომ „სანამ იგი აქ (ბათუმში, — შ. მ.) გუბერნატორია, წესრიგის დამყარება შეუძლებელია“.² თურქების ასეთმა მოქმედებამ ხალხთა მასების უკმაყოფილება გამოიწვია. ისინი იძულებული იყვნენ დახმარებისათვის მიემართათ კავკასიის მხედართმთავრისათვის.

1 საქ. ცენტ. ისტ. არქ. ფონდი 521, საქ. 10. ფურც. 3—6.

2 სახ. ისტ. არქ. 1377, ფურც. 1.

თურქები შიშის ზარს სცემდნენ მოსახლეობას, ამბობდნენ, რომ თუ ხალხი ამბოხებაში მონაწილეობას არ მიიღებდა, დაუნგრევდნენ სახლ-კარს. თურქები იმ ზომამდეც კი მივიდნენ, რომ ჯარისკაცებს გადააცვეს სამოქალაქო ტანსაცმელი და აჭარის სოფლებისაკენ დასძრეს, ისინი თითქოს რუსეთის წინააღმდეგ ამხედრებული ხალხი იყო. ამბოხების მომზადების მიზნით თურქეთიდან ჩამოიყვანეს სასულიერო სკოლის 300 მოსწავლე, სოფისტები, რომლებიც აჭარის მოსახლეობაში ქადაგებდნენ ომს „ურწმუნოების წინააღმდეგ ისლამის დასაცავად.“¹

დევიშ-ფაშა, ნიღბავდა რა თავის მოქმედებას, ყოველგვარი პროვოკაციული მეთოდით ცდილობდა რუსების გამტყუნებას. იგი გენერალ კომაროვს აცნობებდა, რომ ვითომც მოსახლეობა უკმაყოფილოა რუსეთის ჯარის მოსვლით, რომ მას მოსახლეობამ საჩივრით მიმართა და მათ დასაწყნარებლად ვითომც ბათუმის კომენდანტი მუსტაფა-ფაშა გაგზავნა სოფლებში.

გენერალი კომაროვი კი საპასუხო წერილში დევიშ-ფაშას აცნობებდა: „მოსახლეობის საჩივარი რუსების ჯარების ცუდ მოქმედებაზე ნამდვილად მოგონილია და ქორი, გავრცელებული სპეციალური პირების მიერ, რომლებიც ცდილობენ რუსეთის ჯარი საზოგადოებას დაუხატონ როგორც მხეცები და გამანადგურებლები“.²

დევიშ-ფაშა შეგნებულად ატარებდა ასეთ პოლიტიკას. იგი ცდილობდა დაეფარა თავისი პროვოკაციული საქმიანობა.

ოფიციალურად ცალკეულ პირებს კიდევ კიცხავდა, ფარულად კი მათ იარაღით და ფულით ამარაგებდა და მოითხოვდა, აჯანყებარაც შეიძლება ადრე გაჩაღებულიყო. იგი სიკვდილით დასჯით ემუქრებოდა ყველას, ვინც რუსეთთან მეგობრულ ურთიერთობაში შეინიშნებოდა.³

თურქებს აჭარაში აჯანყების მომზადებაში ინგლისელი აგენტები ეხმარებოდნენ. 5 მაისს ერთი ინგლისელი მაიორი აგიტაციას ეწეოდა ბათუმის მოსახლეობაში, რათა აჭარლებს რუსეთთან ომის დროს ინგლისისა და თურქეთისათვის დაეჭირათ მხარი, სამ-

1 იქვე, ფონდი 485, საქ. 38721, ფურც. 59.

2 იქვე.

3 იქვე, საქ. 7893, ფურც. 34.

ხედრო ნაწილებს კი მან ქვემეხების განლაგების ადგილი მიუთითა. ანალოგიური შემთხვევები რუსეთთან ახალი ომის გაჩაღებისა და მოსახლეობის აჯანყების მიზნით არა ერთი იყო.

1878 წლის 1 მაისს ბათუმში ორი ინგლისელი გენერალი და თორმეტი ოფიცერი ინჟინერი ჩამოვიდა.

ინგლისელების აგენტები აჭარის სოფლებში დადიოდნენ და ავითაცხადებდნენ მოსახლეობაში. ისინი მათ ფულს და იარაღს ურიგებდნენ. ინგლისის სამხედრო პირებმა ციხისძირის გამაგრებული ადგილები შეისწავლეს და მათი უშუალო ხელმძღვანელობით ახალი გამაგრებული ადგილების შენება დაიწყეს.¹ ასევე მოქმედებდნენ თურქები და ინგლისელები მთელ სამხრეთ საქართველოში. მათი აგენტები ყარსის მიდამოებშიც აღმოჩნდნენ. ისინი მოსახლეობას უმტკიცებდნენ, რომ მომავალ ომში თურქებს გვერდში ინგლისი ამოუდგებაო. აგენტები პროკლამაციებს ავრცელებდნენ და მოსახლეობას რუსეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად მოუწოდებდნენ.

ინგლისელების მხარდაჭერით გათამამებულმა დევრიშ-ფაშამ ოფიციალური ბრძანებაც კი გაუგზავნა ქობულეთის მოსახლეობას, რომ ისინი გასახლებულიყვნენ ხინოს მთებში, ანდა იმ ადგილებში, სადაც თურქეთის ჯარი იყო განლაგებული. მაგრამ ქობულეთის, ხინოს და ზერაბოსელის მცხოვრებლებმა, მიუხედავად იმისა, რომ არ იყვნენ დარწმუნებული საბოლოოდ დარჩებოდა თუ არა იქ რუსეთის ჯარი, თურქებს მაინც უარი განუცხადეს.² მოსახლეობის ასეთი პასუხით აღშფოთებულმა თურქებმა შური იძიეს და რამდენიმე კაცი სიკვდილითაც კი დასაჯეს.

ამ დროს ჯერ კიდევ გაურკვეველი იყო გადავიდოდა თუ არა აჭარა საბოლოოდ რუსეთის მფარველობაში. საკითხი საეჭვოდ თვით რუსეთის მხედართმთავრებსაც კი მიაჩნდათ. ასეთი მდგომარეობა გარკვეულ ზეგავლენას ახდენდა ადგილობრივ მოსახლეობაზე. გენერალი ოკლობეიო არაერთხელ აცნობებდა კავკასიის სარდლობას, რომ „საკითხის გარკვეულად დასმა — სამუდამოდ დაგვრჩება თუ არა ქობულეთის ტერიტორია ჩვენ — მეტად სა-

¹ გაზ. „დროება“, 1878 წ., 31 მაისი.

² Материалы, т. V, приложения 16, стр. 126

სურველად იმოქმედებს ადგილობრივი ხალხის განწყობაზე“.¹ ანა-
ლოგიური მდგომარეობა იყო სამხრეთ საქართველოს სხვა ნაწი-
ლებშიც.

თურქები და ინგლისელები პროვოკაციულ ღონისძიებებს
ძიძართავდნენ. მაგალითად, სოფელ ქედაში თურქებმა 600 ჯა-
რისკაცს გადააცვეს სამოქალაქო ტანსაცმელი და ვითომც, აჯანყე-
ბულები, დასძრეს ზემო აჭარის სოფლებისაკენ. როცა ადგილობ-
რივმა ხალხმა გაიგო, რომ ისინი თურქი ჯარისკაცები იყვნენ, სრო-
ლა აუტეხეს მათ და ბრძოლით მდ. ჭოროხის მარცხენა ნაპირისა-
კენ განდევნეს.² თურქებმა ვერ შეძლეს აჯანყების მოწყობა აჭა-
რაში, მაგრამ მსოფლიო საზოგადოებრიობისათვის მოინდომეს
ეჩვენებინათ თითქოს მოსახლეობა რუსეთის ქვეშევრდომობაში
გადასვლის წინააღმდეგი იყო. ამ ახალი პროვოკაციისათვის მათ
სათანადო საფუძველი სჭირდებოდათ. ნება-სურვილით ხალხმა არ
მისცა სათანადო ხელწერილი. მაშინ მუსტაფა-ფაშამ მოსახლეობა
ცალკეულ სოფლებში შეკრიბა და აიძულა ისინი ხელი მოეწერათ
რალაც მათთვის უცნობ ქალაქზე. ეს ქალაქი თურქების მიერ
წინასწარ იყო შედგენილი ბათუმში და ვითომც იგი ადგილობრი-
ვი მცხოვრებლების „პროტესტს“ ნიშნავდა რუსეთის ხელისუფ-
ლების მიმართ.³

თურქების ამ პროვოკაციამაც უშედეგოდ ჩაიარა. იმ პირებმა,
რომლებმაც იძულებით ხელი მოაწერეს ე. წ. პროტესტზე, კავკა-
სიის არმიის მხედართმთავრის სახელზე მეორე დღესვე გაგზავნეს
წერილი, რასაც 800 კაცი აწერდა ხელს. წერილში ნათქვამი იყო,
რომ ისინი თურქებმა აიძულეს ხელი მოეწერათ რალაც ქალაქზე.
ფაქტიურად კი რუსეთის ჯარის მიმართ მათ არავითარი საჩივარი
არა აქვთ. ამგვარად შეთხზული „საბუთებით“ თურქებმა მოახერხეს
განგაშის ატეხა ევროპის სახელმწიფოებში, თითქოს რუსეთის
წინააღმდეგ აჭარაში და ლაზისტანში საერთო აჯანყება დაიწყო.
ინგლისის საელჩომ პეტერბურგში ანალოგიური შინაარსის დეპეშა
მიიღო კონსტანტინოპოლიდან. შემოწმების შემდეგ გამოირკვა,
რომ არავითარ აჯანყებას იქ ადგილი არ ჰქონია.

1 იქვე, გვ. 96.

2 იქვე.

3 Материалы, т. IV, приложения 26, стр. 197.

გენერალ კომაროვის აზრით თურქებს შეეძლოთ მხოლოდ ცალკეული შეიარაღებული რაზმების შეკრება და მათგან პროვოკაციული მოქმედების გამოწვევა.

თურქების ცალკეული ბანდების თავდასხმები რუსეთის ჯარის ნაწილებზე მნიშვნელოვნად გაიზარდა მაისში. მან ისეთი ფართო ზასიათი მიიღო, რომ გენერალ კომაროვს უკვე შეესაღებლად შეაჩნდა, რომ თურქები ამ საქმეში ადგილობრივ მოსახლეობას ჩაითრევდნენ. კომაროვი ოფიციალურად აცხადებდა, რომ, როგორც ჩანს, „საქმე მიდის ახალ ომამდე, ასე ფიქრობენ ბათუმში, სადაც დევრიშ-ფაშას სახელით ვიღაც ინგლისელი მოქმედებს.“¹

ბათუმში ამ დროს ინგლისელებმა სამი ხომალდი იარაღი მოიტანეს და ენერგიულად ემზადებოდნენ ომის გაჩაღებისათვის.

უკეთებდა რა ანალიზს აჭარაში შექმნილ ვითარებას, კომაროვი დასძინდა: „ბათუმისა და ჭოროხის მიდამოების მცხოვრებლების ნაწილი თურქებს მხოლოდ შიშით ემორჩილება, შირითადი მასა კი სრულ მზადყოფნას აცხადებს ემსახუროს რუსეთს.“²

რათა ადგილობრივი მოსახლეობა თურქების გავლენის ქვეშ არ მოქცეულიყო, გენერალმა კომაროვმა სპეციალური მიმართვა გამოაქვეყნა, რომელშიაც ნათქვამი იყო, რომ „მთელი ის მიდამოები, რომლებიც წინათ საქართველოს სახელს ატარებდა, უერთდება რუსეთს. უკვე ერთი წელია, რაც რუსეთის ჯარი აქ დგას, მაგრამ არავის არ ახსოვს მათი ცუდი მოქმედება.“ კომაროვი ურჩევდა მოსახლეობას ემოქმედა თავისი შეხედულების მიხედვით და თურქებისა და ინგლისელების აგიტაციის გავლენის ქვეშ არ მოქცეულიყო.³ რუსეთის სარდლობის ღონისძიების გატარების შედეგად თურქებისა და ინგლისელების გეგმები ჩაიფუშა. ამ პერიოდში ევროპის სახელმწიფოებს შორის მიღწეულ იქნა შეთანხმება კონგრესის მოწვევაზე, რომელზედაც სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულება უნდა განეხილათ.

1 იქვე.

2 იქვე.

3 სახ. ცენტ. საზხ. ისტ. არქ., ფონდი, 486, საქ. 48795, ფურც. 14-15.

§ 4. აჭარის საკითხი ბერლინის კონგრესზე

რუსეთის დიპლომატია დიდ წინააღმდეგობას წააწყდა ბათუმის საკითხის განხილვასთან დაკავშირებით ევროპის სახელმწიფოებთან მოლაპარაკებაში. ბათუმი, რა თქმა უნდა, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით, საუკეთესო გემმისადგომებით, მეტად მნიშვნელოვანი იყო რუსეთისათვის. სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწენი ბათუმს საუკეთესო ნავსადგურად თვლიდნენ შავ ზღვაზე.

მეფის მთავრობა ჯერ კიდევ ადრე იყო თანახმა სასწრაფოდ დაედო ზავი თურქეთთან, თუ რუსეთი ბესარაბიის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილს და ბათუმს მიიღებდა.

რუსეთის მმართველმა წრეებმა, გაითვალისწინეს, რა ევროპის სახელმწიფოების მოსალოდნელი წინააღმდეგობა ბათუმის შემოერთებაზე, კავკასიის სარდლობას დაავალეს გამოეთქვა თავისი აზრი ბათუმის მნიშვნელობის შესახებ და დაესაბუთებინა, თუ რამდენად აუცილებელი იყო იგი რუსეთისათვის. გამოთქმულ მოსაზრებათა შორის განსაკუთრებით საყურადღებოა კავკასიის არმიის შტაბის უფროსის გენერალ-მაიორ პავლოვის, გენერალური შტაბის წარმომადგენლის გენერალ-მაიორ სტაბნიცკის და ლორის მელიქოვის შეხედულებანი.

გენერალ-მაიორი პავლოვი აღნიშნავდა, რომ ბათუმი ყოველმხრივ პირველხარისხოვანია რუსეთისათვის და მისი დაკარგვა სახელმწიფოს მძიმე ტვირთად დააწვებაო. იგი შენიშნავდა, რომ ხელოვნურად შექმნილი ფოთის ნავსადგური, რა თანხებიც არ უნდა იქნას დახარჯული მასზე, ვერ მისცემდა რუსეთს გემთა ისეთ თავშესაფარს როგორც იყო ბათუმი. „ფოთის ნავსადგურს,—წერდა იგი,—ინტერესი მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეუძლია გამოიწვიოს, თუ მთელი კავკასიის სანაპიროზე სხვა ნავსადგური არ გვექნება და იგი არავითარ ღირებულებას არ წარმოადგენს ჩვენთვის, თუ რუსეთის ხელში ბათუმი იქნება.“¹

ამავე შეხედულების იყო ბათუმზე გენერალ-მაიორი სტაბნიცკი. ის შენიშნავდა, რომ ბათუმი, როგორც სავაჭრო ქალაქი, წარმოიშვა მხოლოდ რუსეთის გავლენით და არა თურქეთისად. „დამოუკიდებლად იმისა,—წერდა სტაბნიცკი,—რა მნიშვნელობისაც

¹ Материалы, т. V, стр. 457

არ უნდა იყოს ფოთის ნავსადგური, ბათუმს ყოველთვის ექნება მასზე მეტი საზღვაო მნიშვნელობა, როგორც სავაჭრო, ისე სამხედრო დარგში“.¹

გამოდიოდნენ რა ბათუმის მეტად ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობიდან და მისი ეკონომიური მნიშვნელობისაგან, ახალი ლოვი და სტაბნიცკი დაყინებით მოითხოვდნენ ბათუმის რუსეთთან შეერთებას. გენერალი ლორის მელიქოვი, კი სრულიად სხვა აზრისა იყო. „ბათუმს, როგორც სამხედრო ნავსადგურს, — წერდა იგი, — თავისი ბუნებრივი მდებარეობით არ შეუძლია პირველხარისხოვანი იყოს, რადგან მცირეა მისი გემთა ტევადობა და სირთულეს წარმოადგენს მისი ახლო მდებარე სიმაღლეების გამაგრება“.² ბათუმის მნიშვნელობას იგი მხოლოდ საზღვაო ვაჭრობაში ხედავდა.

ვერ აძლევდა რა სათანადო შეფასებას ბათუმს, ლორის მელიქოვი უფრო მნიშვნელოვნად თვლიდა რუსეთისათვის ყარსსა და არზრუმს. მისი აზრით ამ მხარეების შემოერთებით რუსეთი ხორბლეულით მდიდარ რაიონებს მიიღებდა. ლორის მელიქოვის ასეთი განცხადება მით უფრო გასაკვირია, რომ თავისი წერილის დასაწყისში იგი თვითონვე აღნიშნავს, ბათუმის შემოერთების საკითხმა ყველაზე მეტად გაამწვავა ევრაზიის სახელმწიფოების წინააღმდეგობაო. „თავის მხრივ, — წერს იგი, — საზოგადოების აზრი ჩვენს სამშობლოში ბათუმს თელის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან მონაპოვრად“.³

რუსეთისათვის ბათუმის სავაჭრო მნიშვნელობაზე კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარიის მმართველი დიპლომატიურ საკითხებში ლელი ჯერ კიდევ 1858 წელს აღნიშნავდა, რომ „ბათუმს ჩვენ ვაკუთვნებთ რუსეთის ნავსადგურებს, რადგან მას ჩვენთვის ფოთის ადგილი უჭირავს. საზღვაო სავაჭრო ოპერაციების მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელიც ფოთში უნდა ტარდებოდეს, ბათუმში ხდება, სადაც რუსეთის ნაოსნობისა და ვაჭრობის საზოგადოებას ხელსაყრელი ნავსადგური, საწყობები და გემები აქვს.“⁴ ბათუმი ითვლებოდა მნიშვნელოვან სავაჭრო ნავსადგურად და, ამავდროს, დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობისაც იყო. თუ იგი თურ-

1 იქვე, გვ. 456.

2 იქვე, გვ. 458.

3 იქვე.

4 Акты, т. 12, стр. 573.

ქეთს დარჩებოდა ევროპის სხვა სახელმწიფოების დახმარებით, მათ ყოველთვის შეეძლო სამხედრო ძალების თავმოყრა აქ და საომარი მოქმედების გაჩაღება დასავლეთ კავკასიაში. რუსეთი ბათუმის მიღებით განამტკიცებდა თავისი სამხრეთი საზღვრებს უშიშროებას.

ფ. ენგელსი ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 50-იან წლებში მრავალმხრივ შეფასებას აძლევდა ბათუმს. კერძოდ, მის საზღვაო მნიშვნელობაზე იგი წერდა: «Так как Батумская гавань—единственное надежное убежище для кораблей в восточной части Черного моря, то захват ее Россией лишил бы Турцию последней морской станции на Понте и превратил бы последний в исключительно русское море».¹ ბათუმის სამხედრო სტრატეგიულ მნიშვნელობაზე კი ფ. ენგელსი აღნიშნავდა: «Ключом театра военных действий в Азии с обеих сторон является, значит, Батум, и если иметь в виду это, а также его значение для торговли, то не приходится удивляться, почему царь постоянно старался его завоевать. Батум является ключом театра военных действий и даже всей Азиатской Турции, потому что он господствует над единственно проходимым путем с берега во внутрь страны,—путем, которым можно обойти все турецкие позиции перед Эрзерумом. И тот из двух флотов в Черном море, который прогонит своего противника обратно в его гавани, будет владеть Батумом».²

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ ზედმეტი იქნება მტკიცება, თუ რუსეთისათვის რა მნიშვნელობა ჰქონდა ბათუმს.

მეფის მთავრობამ მიიღო მხედველობაში რუსეთისათვის ბათუმის მნიშვნელობა და მან თავის დიპლომატებს დაავალა, რა დათმობაზედაც არ უნდა წასულიყვნენ ისინი, ბათუმის საკითხი რუსეთის სასარგებლოდ გადაეჭრათ.

ბათუმის საკითხმა, ჯერ კიდევ ინგლისში რუსეთის ელჩის გრაფ შუვალოვისა და ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის სოლსბერის საიდუმლო მოლაპარაკებაში მნიშვნელოვანი ადგილი

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, стр. 400.

² იქვე, გვ. 555.

დაიკავა. ეს მოლაპარაკება ისტორიაში ცნობილია 1878 წ. 18—30 მაისის ინგლის-რუსეთის საიდუმლო ხელშეკრულებით. ეს ხელშეკრულება წინასწარი შეთანხმება იყო იმ საკითხებში, რომლებიც სადავო იყო სან-სტეფანოს საზავო მოლაპარაკებაში, იგი აქედან გადაჭრილიყო, თუ რა დათმობაზე წავიდოდა რუსეთი ევროპის კონგრესზე. ხელშეკრულების ერთ-ერთი მუხლით რუსეთი ბათუმს ღებულობდა, მაგრამ გარდა არზრუმისა, როგორც სან-სტეფანოს ხელშეკრულებით იყო გათვალისწინებული, თურქეთს უნდა დაბრუნებოდა ალაშქერტი და ბაიაზეთი. ინგლისის დიპლომატია, აყენებდა რა ასეთ მოთხოვნას, მიუთითებდა, რომ ამ ქალაქებს თურქებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს. ჩვენთვის ცხადია, რომ ევროპის სახელმწიფოების მმართველი წრეები გამოდიოდნენ საკუთარი ინტერესებიდან. ამ ქალაქებზე გავლით მიდიოდა სატრანზიტო-სავაჭრო გზა დასავლეთიდან აღმოსავლეთში და ამიტომ არსურდათ ევროპის სახელმწიფოებს მათი რუსეთისათვის დატოვება. X

1878 წლის ივლისში ბერლინში შეიკრიბა ევროპის სახელმწიფოების წარმომადგენელთა კონგრესი. რუსეთის მხრიდან კონგრესის მუშაობაში მონაწილეობას ღებულობდნენ საგარეო საქმეთა მინისტრი გორჩაკოვი, რუსეთის ელჩი ინგლისში შუვალოვი, ინგლისის მხრივ — მთავრობის მეთაური ბიკონსფილდი, საგარეო საქმეთა მინისტრი სოლსბერი და ოდო როსალი. სულ კონგრესზე მონაწილეობას ღებულობდა 7 სახელმწიფოს 20 წარმომადგენელი. ვიდრე კონგრესი აზიის საკითხის განხილვაზე გადავიდოდა, ინგლისის მმართველმა წრეებმა წინასწარ გამოაქვეყნეს გაზეთებში ინგლის-რუსეთის 1878 წლის საიდუმლო ხელშეკრულება, რომლითაც ინგლისი თანახმა იყო ბათუმის რუსეთთან შეერთების.

ინგლისის დიპლომატებმა, იმ მოტივით ვითომც ბრიტანეთის საზოგადოება საყვედურს გამოთქვამდეს რუსეთისადმი დათმობებზე, განაცხადეს, რომ ისინი უარს ამბობენ ხელშეკრულების იმ მუხლზე, რომლითაც ინგლისი თანახმობას აცხადებდა რუსეთს ბათუმი მიეღო. სოლსბერი ჯერ კიდევ ადრე აცხადებდა, რომ ინგლისი შეიძლება არ დაეთანხმოს რუსეთის მიერ ბათუმის მიღებას. „საკითხის არსი, — წერდა იგი, — მაშინ გადაწყდება, როდეს-

1 Журнал «Красный Архив», т. 59, стр. 98.

საც, კონგრესის მუშაობის ბოლოს, ინგლისი - უკანასკნელ პირობად რუსეთს განუცხადებს, რომ მან უარი თქვას ბათუმზე.¹

ბათუმის საკითხზე ინგლისის დიპლომატების ასეთმა განცხადებამ გაამწვავა კონგრესის მუშაობა, რუსეთის დიპლომატიამ კი მტკიცედ იდგა თავის პოზიციებზე და ინგლისისაგან ხელშეკრულებით ნაკისრი ვალდებულებების შესრულებას მოითხოვდა. მათმა სოლსბერიმ განაცხადა, რომ გადადგება თანამდებობიდან.

ბათუმის შემოერთების საკითხი კონგრესზე საეკვო გახდა. რუსეთის დიპლომატების სამხედრო კონსულტანტი ბობრიკოვი აღნიშნავდა, რომ „თუ ინგლისის წარმომადგენლები თურქეთის ევროპულ ნაწილთან დაკავშირებული საკითხების გადაჭრაში თავს იჩენდნენ, როგორც სულთანის ინტერესების დამცველები, აზიაში ახალი საზღვრის გადაჭრის საკითხში მათი წინააღმდეგობა უკიდურესობამდე მიდიოდა.“²

კონგრესის მუშაობა ისე გართულდა, რომ შუვალოვის განცხადებით რუსეთს ან უარი უნდა ეთქვა ბათუმზე, ან კონგრესის მუშაობა ჩაიშლებოდა. უარის თქმის შემთხვევაში რუსეთის დიპლომატებს პასუხისმგებლობა ეკისრებოდათ როგორც მთავრობის, ისე საზოგადოების წინაშე, ხოლო შემდგომ დიპლომატიურ ბრძოლას შეიძლებოდა იმიც კი მოჰყოლოდა.³

ბათუმის საკითხის გამწვავების შესახებ რუსეთის დიპლომატების მეორე კონსულტანტი ანუჩინი თავის დღიურში შენიშნავდა: „გაუგებარია როგორ დამთავრდება ბათუმის საკითხი, ვფიქრობ იგი დაკარგულიც უნდა იყოს ჩვენთვის.“ ყველა სიძნელის მიზეზს, რომლებსაც რუსეთი წააწყდა კონგრესზე, იგი იმაში ხედავდა, რომ ომის დამთავრებისას ვარნა და ბათუმი თურქეთის ხელში დარჩა. „ვარნა უკვე დაგჭკირდა გვეყიდს მაკედონიით, რას მოითხოვენ ბათუმისათვის?“⁴

ინგლისელების ასეთი ბრძოლა თურქეთისათვის ბათუმის შესანარჩუნებლად შემთხვევითი არ არის. ინგლისელებს ესმოდათ, რომ თუ ბათუმი თურქეთის ხელში იქნებოდა, იგი ყოველთვის შეეძლო გამოეყენებინა ინგლისს, შესაძლებელი გახდებოდა ინგლი-

1 Батуми и его окрестности. Батуми, 1906 г., стр. 98.

2 Журнал «Русский вестник», декабрь 1889, стр. 34.

3 Журнал «Красный архив», стр. 109.

4 А. Анучин, Берлинский конгресс 1878 г., Тифлис, 1913, стр. 25.

სის საუკუნოვანი ინტერესების განხორციელება — კავკასიის დაპყრობა და, საერთოდ, ბათუმი მნიშვნელოვან როლს ითამაშებდა ინგლისის კოლონიალურ პოლიტიკაში ახლო აღმოსავლეთში. ბათუმი შავი ზღვის სანაპიროზე ისეთი ნავსადგური იყო, საიდანაც უბაყოდ იქნებოდა შეტანილი ინგლისის საკონცესიო კავკასიაში, ირანში და შუა აზიაში. როდესაც ბათუმის საკითხმა კონგრესზე მწვავე ხასიათი მიიღო, შუევალოვმა მოიწვია რუსეთის წარმომადგენელთა თათბირი სამხედრო კონსულტანტების თანდასწრებით. თათბირზე განხილულ იქნა საკითხი, თუ როგორ ეზრძოლათ კონგრესის მომავალ სხდომაზე ბათუმისათვის აქვე განხილულ იქნა მცირე აზიის რუკა, რომელზედაც, მთავრობასთან შეთანხმებით, წინასწარ იყო აღნიშნული — რა ტერიტორიის დათმობა შეეძლოთ რუსეთის დიპლომატებს. ჯერ კიდევ ინგლის-რუსეთის 1878 წლის 30 მაისის საიდუმლო ხელშეკრულების თანახმად რუსეთი მზად იყო დაებრუნებია თურქეთისათვის ალაშქერტი და ბაიაზეთი. მაგრამ ამ რუკაზე დამატებით იყო აღნიშნული შესაძლებელი დათმობანი ლაზისტანში.

როდესაც ინგლისის წარმომადგენელმა კატეგორიული უარი განაცხადა რუსეთის მიერ ბათუმის შეერთებაზე, შუევალოვმა ბისმარკს მიმართა, რათა უკანასკნელი ჩარეოდა საკითხის გადაჭრაში. ამავე დროს მან აღნიშნა, რომ ინგლისი არღვევს რა 1878 წლის 30 მაისის საიდუმლო ხელშეკრულებას, არ ასრულებს დადგენილ საერთაშორისო ვალდებულებებს და კონგრესის მუშაობას ართულებს.

ბისმარკმა, რომელიც თითქმის ყველა საკითხის გადაჭრაში რუსეთის საწინააღმდეგო პოზიციას იჭერდა, ბიკონსფილდს მიუთითა, რომ საკითხი გადაჭრილიყო ინგლისისა და რუსეთის წარმომადგენელთა კერძო სხდომაზე. ამ წინადადებას დაეთანხმა ორივე მონაწილე მხარე. ჩვენთვის უცნობია, თუ რა დავა მიმდინარეობდა გორჩაკოვს და ბიკონსფილდს შორის ცალკე სხდომაზე, მაგრამ ცნობილია, რომ საკითხი აქ გადაიჭრა. ბიკონსფილდმა დაინახა, რომ რუსეთი არ დათმობს ბათუმს, და დაეთანხმა გორჩაკოვს, რომ ინგლისი თანახმა იქნებოდა რუსეთს ბათუმი მიეღო, მაგრამ მხოლოდ როგორც სავაჭრო ქალაქი, პორტო-ფრანკო, რომ იგი გამაგრებული არ იქნებოდა, როგორც სამხედრო პუნქტი. ლორდი ბი-

კონსტილი მზად იყო შეეწყვიტა მოლაპარაკება, თუ მისი წინადადება პორტო-ფრანკოზე მიღებული არ იქნებოდა.¹

გორჩაკოვი დაეთანხმა ბიკონსტილის წინადადებას და მორიგ სხდომაზე კონგრესმა სცნო რუსეთის მიერ ბათუმის მიღება. დადგენილების თანახმად რუსეთი უთმობდა თურქეთს არსრუმს, ბაიანეთს და ალაშკერტს, ბათუმი კი გამოცხადებულ იქნა პორტო-ფრანკოდ. მიუხედავად ზემოაღნიშნული დათმობისა, ბათუმის შემოერთება შეგვიძლია ჩავთვალოთ რუსეთის დიპლომატიის დიდ გამარჯვებად. ბათუმის საკითხის გადაწყვეტით კონგრესზე დავა აზიის გარშემო არ დამთავრებულა. სადავო გახდა, თუ სად გავიდოდა რუსეთ-თურქეთის ახალი საზღვარი ამიერკავკასიაში. ინგლისელებმა გადაწყვიტეს შეძლებისდაგვარად შეემცირებინათ რუსეთის საზღვრების გაფართოება სამხრეთით. საზღვრის დადგენა მათ მოინდომეს რაც შეიძლება ახლოს ბათუმთან, არტანთან და ყარსთან. საკითხის კონგრესზე განხილვამდე რუსეთის წარმომადგენლები შეეცადნენ მის წინასწარ მომზადებას, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ იცნობდა კავკასიის ბრძოლის ველს, რუკის შესწავლა კი მათ კონგრესის მსვლელობის პროცესში მოუხდათ. ხშირად ისინი შემოსაერთებელ ტერიტორიას შემთხვევითი ნიშნებით საზღვრავდნენ. მაგალითად, როდესაც რუკაზე ზივინი ნახეს, გაახსენდათ, რომ იგი სასტიკი ბრძოლის ადგილი იყო და გადაწყვიტეს რუსეთისათვის შემოერთება. ასეთივე მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ ინგლისის დიპლომატებიც. ინგლისელებმა იმ მოტივით, რომ ბრძოლა ზივინთან თურქების გამარჯვებით დამთავრდა, მისი თურქეთისათვის დაბრუნება მოინდომეს.²

როდესაც კონგრესის სხდომაზე დიპლომატებმა რუკები გაშალეს და ახალ საზღვრებს იხილავდნენ, გორჩაკოვი უთითებდა სანსტეფანოს ხაზზე იმ შესწორებებით, რომლებიც შეტანილი იყო ინგლის-რუსეთის საიდუმლო ხელშეკრულებაში. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ბიკონსტილი, რომელიც თანხმობას აცხადებდა, ამავე ხაზზე ეთანხმებოდა, უკანასკნელი კი სრულიად ახალ ხაზზე უთითებდა. „ეს ხაზი, — როგორც შუვალოვი გადმოგვცემს, — მთელი თავისი მიხვეულ-მოხვეულებით სწორედ ის ხაზი იყო, რო-

1 საქ. ცენტ. არქ., ფონდი 1438, საქ. 124, ფურ. 7.

2 Журнал «Красный Архив», стр. 100.

მელზედაც ჩვენ უფლება გვქონდა დავთანხმებოდით, როგორც უკედურესი შემთხვევა.¹

გაუგებრობა შემდეგნაირად მოხდა: როდესაც ბიკონსფილდი და გორჩაკოვი რუსეთთან ბათუმის შეერთების საკითხს ცალკე სხდომაზე იხილავდნენ, ბიკონსფილდმა გორჩაკოვის რუკაზე ახალი ხაზი შენიშნა — სან-სტეფანოს ხაზი, გადაწეული ბათუმთან და ყარსთან ახლოს. ეს ხაზი რუსეთის არმიის მთავარ შტაბში რუკაზე აღნიშნული იყო, როგორც დათმობის უკანასკნელი პირობა. ბიკონსფილდს როგორც კი შეუნიშნავს ახალი ხაზი, მაშინვე გადაუტანია იგი თავის რუკაზე. აცხადებდა რა თანხმობას ახალ საზღვარზე, სხდომაზე იგი სწორედ ამ ხაზზე მიუთითებდა. სხვადასხვა სასაზღვრო ხაზზე მსჯელობამ ისე გაამწვავა კონგრესის მუშაობა, რომ კონგრესის სხდომა ისევ შეწყდა და საკითხის გადაჭრა ინგლისასა და რუსეთის სხვა წარმომადგენლებს დაევალა — შუვალოვსა და სოლსბერის. საკითხის მოგვარების მიზნით დამხმარედ მათ გერმანიის წარმომადგენელი გოგენლოე მისცეს. კონგრესი ვალდებულებას ღებულობდა დათანხმებოდა მათ გადაწყვეტილებას. ცალკე სხდომაზე, როგორც მოსალოდნელი იყო, ინგლისელი დიპლომატი მტკიცედ იდგა ბიკონსფილდის პოზიციაზე, ხოლო შუვალოვი კი ძველად განსაზღვრულ საზღვრის დატოვებას მოითხოვდა.²

გოგენლოეს წინადადებით დავა მათ შორის ახალი ხაზის გაკლებით გადაწყდა, რომლითაც სადავო ტერიტორია შუაზე იქნა გაყოფილი. საკითხის ასეთ გადაჭრას დაეთანხმნენ ინგლისის წარმომადგენლები, შემდეგ კი კონგრესმაც დაამტკიცა იგი. დადგენილებაში აღნიშნული იყო, რომ ეს ახალი სასაზღვრო ხაზი რუსეთისა და თურქეთის წარმომადგენელთა მიერ ადგილზე იქნებოდა დაზუსტებული.

ბერლინის კონგრესმა აზიაში ახალი საზღვრის დადგენაში დიდი სირთულე შეიტანა. ადგილობრივი ბუნებრივი პირობებით გათვალისწინებული, სან-სტეფანოს ხელშეკრულებით დადგენილი საზღვარი უბრალო, სწორხაზოვანი საზღვრით იქნა შეცვლილი. ბათუმის და საერთოდ აზიის საკითხის გადაჭრის შემდეგ ხელშეკრულების

1 იქვე.

2 იქვე, გვ. 107.

ტექსტი წაკითხულ და ხელმოწერილ იქნა კონგრესის მონაწილეთა მიერ. უკანასკნელი სხდომას მნიშვნელობის შესახებ შუგალოვი ამბობდა, რომ „სხდომას, მიძღვნილს აზიის საკითხისადმი, საზეიმო ხასიათი ჰქონდა. მის გადაჭრაზე იყო დამოკიდებული მშველბა თუ ომი იქნებოდა ევროპაში.“¹

ბერლინის კონგრესის დადგენილებით 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგად რუსეთის მიერ დაკავებული ტერიტორიის თითქმის ნახევარზე მეტი, რომელზედაც ქართველი და სომეხი მოსახლეობა ცხოვრობდა, ისევ თურქეთს დაუბრუნდა. კონგრესმა აღნიშნა, რომ დაინტერესებული სახელმწიფოებისადმი თურქეთს უნდა ეცნობებინა ის ღონისძიებანი, რომლებიც თურქეთში მცხოვრები ქრისტიანი მოსახლეობის მიმართ იქნებოდა გატარებული. მაგრამ განსაზღვრული არ იყო თუ ამ ხალხთა ბედის გამო თურქეთი კონკრეტულად ვის წინაშე აგებდა პასუხს, ე. ი. ფაქტიურად თურქეთში მცხოვრები ნაციონალური უმცირესობის ინტერესები განუსაზღვრელი დარჩა. ამიტომ იყო, რომ იმ ტერიტორიაზე მცხოვრები ქართველი და სომეხი მოსახლეობა, რომელიც თურქეთს უნდა დაბრუნებოდა, მოისწრაფოდა რუსეთის საზღვრებში გადმოსახლებულიყო.

გადმოსახლებამ ისეთი მასიური ხასიათი მიიღო, რომ კავკასიის მხედართმთავრის სიტყვებით, არავითარ ძალას არ შეეძლო დაეკავებინა ის მასები, რომლებიც რუსეთის ჯართან ერთად მოილტვოდნენ, მოსახლეობის რუსეთის ტერიტორიაზე გადმოსახლება თურქების მხეცური მოქმედებით იყო გამოწვეული. ისინი ემუქრებოდნენ ქრისტიანებს, რომ რუსების წასვლისთანავე ამოჟლეტდნენ მათ. ჯერ კიდევ მანამ, ვიდრე რუსეთის არმია დაიხვედა თავის ტერიტორიაზე, თურქებმა გაძარცვეს რამდენიმე ოჯახი, მოჰკლეს ცალკეული პირები და გააუბატიურეს ქალები.²

კავკასიის სარდლობამ ქრისტიანი მოსახლეობის უშიშროების უზრუნველსაყოფად მთავარ შტაბს აცნობა პეტერბურგში, რომ ხელშეკრულება გაფორმებულიყო, რომლითაც ერთი წლის მანძილზე შესაძლებელი იქნებოდა მსურველთა ნებაყოფლობითი გადმოსახლება რუსეთში. თავის მხრივ რუსეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ

¹ იქვე.

² სან. ცენტ. სამხ. ისტ. არქ., ფონდი 485. სა4. 38721, ფურც. 13.

თურქთაც უნდა მისცემოდათ უფლება სურვილის მიხედვით წა-
სულიყვნენ ოსმალეთში. ხელშეკრულების დადების დროს კავკა-
სიის მხედართმთავრის ეს მოთხოვნა არ გაითვალისწინა რუსეთის
მთავრობამ. თურქების მხეცური მოქმედება რომ შეწყვეტილიყო,
გენერალმა ლაზარევმა სპეციალური მიმართვა გაუგზავნა ანატო-
ლიის არმიის მხედართმთავარს დევრიშ-ფაშას, რათა უკა-
ნასკნელს ზომები მიეღო ქრისტიანი მოსახლეობის ქონებისა და
პირადი უშიშროების დასაცავად. მიმართვაში ნათქვამი იყო: „თქვენ
არ გჭირიათ მტკიცება, რომ საკმარისია ვთქვა სიტყვა „გადმო-
სახლდით ჩვენს მხარეში“ და მთლიანად დაიცვება მთელი რიგი
თქვენი პროვინციები“.¹

დევრიშ-ფაშა მოსახლეობას თუმცა არწმუნებდა, რომ მათი
ინტერესების დასაცავად მიღებული იქნებოდა ზომები, მაგრამ
მდგომარეობა დღითი დღე რთულდებოდა. თურქებმა აშკარად
დაიწყეს ქრისტიანი მოსახლეობის მასიური მოსპობა. მთელი რიგი
სოფლები ამოყლეს და განადგურებულ იქნა თურქეთის შო-
რეულ მხარეში. განსაკუთრებით დევნას და შევიწროებას სომეხი
მოსახლეობა განიცდიდა.

ამგვარად, ინგლისის მმართველი წრეების რუსეთ-თურქეთის
საქმეში ჩარევის შედეგად ნაწილი ტერიტორიისა, დასახლებული
ქართველებითა და სომეხებით, კვლავ თურქების ბატონობის მძიმე
უღელქვეშ დარჩა.

§ 5 აჭარის მოსახლეობის გასახლება თურქეთში

ბერლინის კონგრესის დადგენილებით გადაწყდა აჭარის რუ-
სეთთან შეერთება და, ვინაიდან თურქებმა ვერ მოაწყვეს ხალხთა
მასების გამოყვანა რუსეთის წინააღმდეგ, მათ დაიწყეს ადგილობ-
რივი მოსახლეობის გასახლება ოსმალეთში. ქართველი ხალხის
გასახლება თავისი სამშობლოდან ახალი მოვლენა არ იყო. იგი
ერთიანი საქართველოს ცალკეულ სამთავროებად და სამეფოებად
დაყოფის პერიოდიდან იწყება ცალკეულ პირთა გაყიდვის სახით,
ხოლო მოსახლეობის მასიური გასახლება სამშობლოდან ჯერ კიდევ

¹ იქვე, გვ. 13

შაჰ-აბასის საქართველოზე ლაშქრობის დროს მოხდა, როცა 100 ათასი ქართველი გასახლებულ იქნა ირანში.

ქართველების გასახლება თურქების მიერ იწყებოდა სიბრძნის ქართველოს მათ მიერ დაპყრობის დღიდან, ე. ი. მე-15 საუკუნის 80-იანი წლებიდან და გრძელდება მე-19 საუკუნის ბოლომდე. პირველად იგი მესხეთსა და ჯავახეთს შეეხო, ხოლო მე-17 საუკუნის 50-იანი წლებიდან აჭარაზეც გავრცელდა, მაგრამ აჭარლების თურქეთში ძალდატანებითა გასახლებამ მასიური ხასიათი 1877-1878 წლების ომის შემდგომ პერიოდში მიიღო.

ქართველი ხალხის მასიური გასახლება თურქეთში, ჩვენს ისტორიაში ცნობილია „მუჰაჯირობის“ სახელით. ეს ტერმინი, დამკვიდრებული რევოლუციამდელ პერიოდში, შემორჩა დღემდე. ჩვენი აზრით, ამ ტერმინის ხმარება ქართველი ხალხის ნაძალადევი გასახლებისადმი თურქეთში, არაა სწორი. „მუჰაჯირი“ თურქული სიტყვაა და ქართულად სამშობლოდან ნება-სურვილით წასვლას-გადასახლებას ნიშნავს. მაგრამ ქართველი ხალხი, რომელიც თავის სამშობლოს უკანასკნელ სისხლის წვეთამდე იცავდა, განა ნება-სურვილით დატოვებდა თავის მიწა-წყალს? უდავოა, რომ არა. ამიტომ საჭიროა გაგარკვიოთ, თუ რა მიზეზებით იყო გამოწვეული აჭარის მოსახლეობის გასახლება თურქეთში 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ?

ბერლინის კონგრესის დადგენილებით გადაწყდა რუსეთთან აჭარის შეერთება. თურქებმა დაიწყეს ადგილობრივი მოსახლეობის გასახლება თურქეთში. ამ ბოროტმოქმედების განხორციელებისათვის ისინი ყოველგვარ საშუალებას მიმართავდნენ.

ჩვენი ქვეყნის საუკუნოვან მტრებს ამ ღონისძიების გატარებაში გვერდში სამშობლოს მოღალატენი — გაბატონებული კლასების ზოგიერთი წარმომადგენლები ამოუდგნენ. ისინი ქადაგებდნენ, რათა მოსახლეობა არ დარჩენილიყო აჭარაში. მათ მოწოდებებში მითითებული იყო: „აქ არ დარჩეთ, თორემ ჯენეთს თვალით ვერ ნახავთ, აქ ცხოვრებას ოსმალეთში დალუპვა უნდა არჩიოთ იმიტომ, რომ მუსლიმანის ბინა იქ არის, მისი ფადიშახი იქ ზის“. ანალოგიურ მითს ავრცელებდნენ ხოჯები და მოლები მთელ აჭარაში, რელიგიის ზეგავლენით მოქმედებდნენ მორწმუნე ადამიანების

გრძნობებზე. თურქები და თურქოფილები ხმას ავრცელებდნენ, რომ რუსეთი ამოქლევდა ადგილობრივ მოსახლეობას ან ციმბირში გაასახლებდა მათ. უშიშროების მიზნით მოუწოდებდნენ მათ წასულიყვნენ თურქეთში. წამსვლელებს კი საჩუქრებსა და დახმარებას პირდებოდნენ. თურქები ავრცელებდნენ პროკლამაციებს და ატყუებდნენ ხალხს.

ოსმალეთში მომავალი კარგი ცხოვრების დასამტკიცებლად თვითეულ სოფელში მათ შეარჩიეს ათიდან ოცამდე კაცი, რომლებიც ხალხთა „დელეგაციის“ სახელით გაგზავნეს თურქეთში. მათ ვითომ დავალებული ჰქონდათ გადასახლებულებისათვის ბინების შოქხადება და ადგილების შერჩევა. ე. წ. დელეგატების ნაწილი გარკვეული პერიოდის შემდეგ თავიანთ სოფლებში ბრუნდებოდნენ და თურქებისათვის სასარგებლო ხმებს ავრცელებდნენ. მაგალითის საჩვენებლად მიჰყავდათ თავიანთი ოჯახები, ნაწილი კი, ვითომ გადასახლებულებისათვის ადგილის მოძებნის მიზნით, დემაგოგიურად რჩებოდა თურქეთში. დერვიშ-ფაშა ხალხთა გასასახლებლად იარაღსაც კი ხმარობდა. ქობულეთლები მას ძალით მიჰყავდა თავიანთი ცოლ-შვილით. ზემო ქობულეთში და აჭყვისთავში 160 ცხენოსანი თურქი მოქმედებდა დერვიშ-ფაშას ბრძანების შესასრულებლად.

მოწინავე საზოგადოების ნაწილი წინააღმდეგობას უწევდა მტერს და ყოველგვარ ზომებს ხმარობდა ხალხი ადგილზე დარჩენილიყო. მაგალითად, ნური-ბეგმა გ. გურიელს აცნობა და დახმარება სთხოვა ქობულეთლების დასახსნელად. გაგზავნილმა ჯარებმა გზა მოუჭრა თურქ ჯარისკაცებს და მოსახლეობა დააბრუნა.

თურქებმა უკან დახვეისას ვერ მოასწრეს გასასახლებელი ხალხის ციხისძირიდან გაყვანა და, როდესაც რუსეთის ჯარმა მოუსწრო, მათ დაინახეს, რომ ბავშვები ტიროდნენ, ქალები კიოდნენ, მათ უკითხავად ჯარისკაცები ბარგს ჰყრიდნენ გემებში, შემდეგ თვით ხალხიც შერეკეს და ბათუმისაკენ წაიყვანეს.¹

თურქები, ყოველგვარი საშუალებით ატყუილებდნენ და ზეგავლენას ახდენდნენ რა ხალხზე, შეძლეს ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილის გასახლება თურქეთში. გასახლებამ ისეთი ფარ-

¹ ვახ. „დროება“, 1878 წ., № 90.

თო ხასიათი მიიღო, რომ იგი თურქების მიერ აჭარის დაცლის შემდეგაც გრძელდებოდა.

1880 წლიდან თურქეთში მოსახლეობის წასვლას ბიძგი შისცა ადგილობრივი ბევებისა და მოხელების მიერ ხალხთა მასების ზედმეტმა შევიწროებამ.

დიდ გავლენას ახდენდა ხალხზე ამავე დროს რომის შემდეგ წლებში შექმნილი რთული ეკონომიური პირობები, მოუსავლიანობასთან ერთად ეკონომიურ მდგომარეობას ამწვავებდა ის, რომ ბათუმი პორტო-ფრანკოდ ითვლებოდა.

რუსი მოხელების ყოველგვარ შეცდომებს კარგად იყენებდნენ თურქოფილები და ხალხს არწმუნებდნენ, რომ ვითომცყოველივე ეს გამოწვეული იყო აჭარაში რუსეთის ჯარის მოსვლით. განსაკუთრებით აქტიურად მოქმედებდნენ ჩამოსული თურქი სასულიერო პირები — ხოჯები და მოლები. უკანასკნელნი ადგილობრივი ქრისტიანი სასულიერო პირების მოთხოვნით ხელისუფლების მიერ გაძევებულ იქნენ აჭარიდან. თურქებისა და სამშობლოს გამყიდველთა ასეთი მოქმედების წინააღმდეგ სასტიკად გაილაშქრეს ადგილობრივმა მოწინავე ადამიანებმა. მათ კარგად ახსოვდათ, რომ ისინი ქართველები იყვნენ, უყვარდათ მშობლიური ენა და პატივს სცემდნენ თავიანთ წინაპართ. მაშინ, როდესაც სამშობლოს მოღალატენი ხალხს გადასახლებისაკენ მოუწოდებდნენ და მათზე ძალით მოქმედებდნენ, ადგილობრივი პატრიოტები ქადაგებდნენ, რათა მოსახლეობა ადგილზე დარჩენილიყო. ისინი აქებდნენ რუსეთის ჯარისკაცებს და მოსახლეობას განუმარტავდნენ, თუ რა მოელოდათ თურქეთში წამსვლელებს. ასეთ პატრიოტთა რიცხვს ეკუთვნიან იუსუფ შერვაშიძე, შერიფ ხიმშიაშვილი, ახმედ ხალვაში, გულო კაიკაციშვილი, დედი ნიყარაძე, აბდულ მიქელაძე, ხასან ციციშვილი, ნური ბერიძე, ხასან გვერდაძე და სხვები. გასახლების სასტიკი წინააღმდეგი იყვნენ აგრეთვე აჭარელი ქალები. ისინი ქმრებს ვეფერებოდნენ არ დაეტოვებინათ სამშობლო.

თურქეთში აჭარის მოსახლეობის გასახლებას უდიდესი გულისტკივილით შეხვდნენ ყოველი კუთხის ქართველები. ქობულეთში სპეციალურად ჩავიდა გ. გურიელი. მან ინახულა ალი თავდგირიძე

და სთხოვა მას: „შენ თუ არ იშლი წასვლას, წადი, ამ ხალხს კი დაანებე თავი. რა გინდა, რას ემართლები, კაცო, შენ რა მოგემატება ამათი აქედან აყრით. ნუ აქეზებ მათ გასასახლებლად“.1 მაგრამ სამშობლოს მოძალატე თურქოფილებს ვერ ააღებინეს ხელი თავიანთ ზრახვებზე.

ი. ჭავჭავაძე სინანულით შენიშნავდა: „საკვირველი ამბავია. ნუთუ ხალხი სტოვებს ყველაფერს, რაც კი მისთვის ძვირფასია, სტოვებს—ვიმეორებთ—მამულს, დედულს, სახლ-კარს, სადაც დაიბადა, სადაც გაიზარდა, საცა უმარხია დედა, მამა, ძმა,—და მიდის სად? ოსმალეთში?“ შემდეგ ავტორი შენიშნავს: „დაე, ამაზედ ჩვენს შემდეგი ისტორიკოსი განცვიფრდეს. ჩვენ კი ეს გულისტკივილით შევიტანოთ ჩვენს მატთანში.“2

თურქებმა ყოველგვარი ღონისძიებით და პროვოკაციული მოქმედებით 30 ათასი კაცის გასახლება შეძლეს აჭარიდან. გასახლებულთა უმრავლესობა შიმშილისა და სიცივისაგან გაწყდა გზაში, ნაწილი კი ადგილზე მისული დაიღუპა, სადაც წასულთ, ნაცვლად თურქების დანაპირებისა, აუტანელი პირობები დაუხვდათ, ცუდ კლიმატურ პირობებში მოხვედრილ ხალხს სხვადასხვა ავადმყოფობა გაუჩნდა და დაიხოცა. მათ იქ არ გააჩნდათ საჭმელი, არ ყავდათ ექიმი, არ ქონდათ წამალი, ბინა და სხვ. საკვებისათვის ისინი ისევ სამშობლოში გზავნიდნენ ხალხს და აქედან ღებულობდნენ დახმარებას. მიუხედავად იმისა, რომ გასახლებულებს დაბრუნების უფლება აღარ ჰქონდათ, ისინი მაინც უნებართვოდ გადმოდიოდნენ სამშობლოში და ჩუმად თავიანთ ნათესავებს ეკედლებოდნენ. დაბრუნებული პირები მოსახლეობას თავიანთ ცუდ მდგომარეობას უამბობდნენ, მაგრამ დარჩენილი რეაქციონერი ბეგები ამ მდგომარეობას ახლაც თავისებურად იყენებდნენ და ისევ გასახლებას ქადაგებდნენ.

ბეგებს აღარ შეეძლოთ დაემალოთ გასახლებულთა ცუდი მდგომარეობა, მაგრამ რელიგიური ზემოქმედებით გაიძახოდნენ: „მართლმორწმუნე მუსლიმანებო, თქვენი ძმები და ნათესავები ოსმალეთში მუჰაჯირად წასულნი ულუქმაპუროდ იხოცებიან და

1 ზ. ჭიჭინაძე, ქართველ მაჰმადიანთა ცხოვრება და ალი-ფაშა თავდგირიძე, თბილისი, 1911 წ., გვ. 25.

2 ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. 5, თბილისი, 1955 წ., გვ. 32—35

იტანჯებიან. ადექით, წადით იქითკენ, სადაც თქვენი ნათესავეები და ძმები არიან. ისინი აქეთ ვეღარ მოვლენ. იმათ ძალა და შეძლება არა აქვთ. მით ბოლოს სული იცხონეთ და ჯენეთში შეხვდით.“¹

თურქეთში გასახლებულთა ცულ მდგომარეობაზე ნათლად ლაპარაკობენ თვით მუჰაჯირთა მიერ სამშობლოში მოწერილი წერილები. ერთ მათგანში ყოფილი უცნობი „მუჰაჯირი“ შემდეგს წერდა თავის ძმას: „ძმან რეჯებ, ღმერთის ნებით იყოს, რომ შინ დავბრუნდე. ქალ-ბაღანას პური არ აქვთ, ტანთ არაფერი აცვიათ, ფარაც არ გვაქვს. გვიშველეთ რაიმეთი. ჩვენ სულ ვკვდებით შიმშილით და სიცივით. ჩვენი ქვეყანა კარგი არის. აქეთ ნუ მოხვალთ, ჩვენი თხოვნა ეს არის“. მეორე ანალოგიურ წერილში კი ვკითხულობთ: „შვილო მევლუდ, ცოტა ფარა მიშველე და მე მაშინვე წამოვალ. აქეთ ნურავინ წამოვა. ყველა გააფრთხილე, მანდ სიკვდილი ჯობია. უბედურება ვნახეთ, დაილუბა ჩვენი საქმე.“²

თურქეთში გასახლებული ქართველები უმთავრესად დაასახლეს უნაყოფო ადგილებზე, სადაც ცხოვრების ძალზე მძიმე პირობები შეექმნათ ამ დასახლებულთათვის და მასიურად იხოცებოდნენ.

§ 6. რუსეთის ჯარის შესვლა აჭარაში

ბერლინის კონგრესის დადგენილების თანახმად თურქეთს აჭარა უნდა გადაეცა რუსეთისათვის. დადგენილების სისრულეში მოსაყვანად ქუთაისში თურქეთისა და რუსეთის არმიების წარმომადგენლებისაგან სპეციალური კომისია შეიკრიბა. კომისიის შემადგენლობაში რუსეთის მხრივ შედიოდნენ თავადი ტრუბეცკოი და გ. გურეილი, თურქეთის მხრიდან — ნაად-ფაშა, ალი-ბეი და სულეიმან-ბეი. კომისიის მუშაობას თავადი სვიატოპოლკ-მირსკი ხელმძღვანელობდა. კომისიამ მუშაობა 1878 წლის 16 აგვისტოს დაასრულა. დადგენილ იქნა რუსეთისათვის ბათუმის გადაცემა 25 აგვისტოს. აჭარის ტერიტორიის დაცლა თურქების მიერ შემდეგი თან-

1 ზ. კიჭინაძე, ქართველ მაჰმადიანთა დიდი გადასახლება ოსმალეთში 1917 წ., გვ. 47.

2 იქვე, გვ. 113.

მიმდევრობით უნდა მომხდარიყო: რუსეთის ჯარი დაიკავებდა სოფელ ჩურუქსუს, სამებას და კვირიკეს 17 აგვისტოს, ართვინის მხრიდან მოძრავი არტანის რაზმი კი—18 აგვისტოს სოფ. ბორჩხას და 21 აგვისტოს—ცხმორისს. ბათუმში რუსეთის ჯარი 25 აგვისტოს უნდა შესულიყო. ჯარების მოძრაობის პერიოდში თრევ მხრიდან დაცული უნდა ყოფილიყო სრული წესრიგი და მოსახლეობის ხელუხლებლობა. მაგრამ თურქები მაინც აყონებდნენ აჭარის დაცვას და ყოველმხრივ ცდილობდნენ მოესწროთ მოსახლეობის რაც შეიძლება მეტი რიცხვის გადასახლება. მიუხედავად თურქების წინააღმდეგობისა, რუსეთის სარდლობამ აიძულა ისინი დადგენილ დროში დაეცალათ აჭარა. რუსეთის ჯარმა სამი მხრიდან დაიწყო ბათუმისაკენ მოძრაობა: 1. მუხაესტატე-ციხისძირ-ბათუმის, 2. ახალციხე-ხულო-ქედა-ბათუმისა და 3. ართვინ-ქედა-ბათუმის მიმართულებით.

რუსეთის ჯარის მოძრაობის დასაწყისში მუხაესტატესა და ქობულეთის სიმაღლეებზე ადგილობრივი მოსახლეობის წარმომადგენლები შეიკრიბნენ. რუსეთის სარდლობამ განუცხადა მათ, რომ ყველანი დარჩენილიყვნენ თავიანთ საცხოვრებელ ადგილზე, რომ მათ სრული თავისუფლება ჰქონდათ გარანტირებული. მთელი აჭარის მოსახლეობას გამოეცხადა სვიატოპოლკ-მირსკის ბრძანება, რომელშიაც ნათქვამი იყო, რომ ოჯახები, ქონება, რელიგია და ადგილობრივი მმართველობა ხელუხლებელი დარჩებოდა. მოსახლეობას ეცნობა, რომ ბათუმის ოლქის უფროსად დანიშნული იყო გ. გურიელი, რომ აჭარა სამუდამოდ რუსეთის ქვეშევრდომობის ქვეშ გადავიდა, რომ მოსახლეობა დაუბრუნდეს თავიანთ სახლებს და შეუდგეს მშვიდობიან შრომას.²

მოგზაურობის სამივე მიმართულებით აჭარის მოსახლეობა რუსეთის ჯარს ეგებებოდა, როგორც განმათავისუფლებელს.

არტანის რაზმი ართვინიდან ბათუმისაკენ, ძირითადად, მდ. ჭოროხის გასწვრივ მოძრაობდა.

ზემო აჭარის განთავისუფლებისათვის გენერალ ტრეიტერის ძეთაურობით იმავე არტანის რაზმიდან სპეციალური ნაწილები იქნა გამოყოფილი, რომლებიც ახალციხის მხრიდან სამი მიმართუ-

1 სახ. ცენტ. სამხ. ისტ. არქ., ფონდი ვუა, საქ. 1337, ფურც. 25.

2 იქვე, ფურც. 27.

ლებით შევიდნენ აჭარაში. ამ ნაწილებმა მოძრაობა 24 აგვისტოს დაიწყეს, 25-ს კი მათ დაიკავეს სოფლები: ღორჯომი, რიყეთი, თხილვანა, ხიხაძირი, ოშანახევი, კვატია და ფურტიო. სალამოთი ჯარის ეს ნაწილები შეერთდნენ მაშინდელი ზემოაჭარის ადმინისტრაციულ ცენტრში—ხულოში. სოფ. თხილვანაში, რიყეთისა და ფურტიოში რუს მეომრებს ადგილობრივი მამაკაცები და ბავშვები ცეკვა-თამაშით შეხვდნენ და ცერემონიის შემდეგ ისინი მახლობელ სოფლამდე გააცილეს. ზეიმის გარეშე არც ცნობისმოყვარე ქალები რჩებოდნენ: ცოტათი ჩადრაწეული, სახლების წინ ჯგუფებად შეკრებილნი, საერთო ზეიმს ინაწილებდნენ.

29 აგვისტოს განთავისუფლებულ იქნა ჭვანა და ნიგაზეული, ხოლო 30 აგვისტოს დანდალო და ცხმორისი.

რუსეთის სარდლობამ, დაინახა რა აჭარის მოსახლეობის სრული თანაგრძნობა, ზედმეტად ჩათვალა ჯართა დიდი შენაერთების მთლიანად წინსვლა და რაზმის ძირითადი ნაწილი დანდალოდან ახალციხეში დააბრუნა. გზა ქედისაკენ მხოლოდ ორმა ასეულმა განაგრძო, რომლებმაც იგი 1 სექტემბერს განთავისუფლეს.¹

ზემო აჭარიდან ბათუმისაკენ მოძრაობის დროს, არტანის რაზმი, რომელმაც ბათუმს მიაღწია ადგილობრივ მცხოვრებთა წარმომადგენლებითურთ 2 სექტემბერს, გზაში ყველგან მოსახლეობის თანაგრძნობას ხვდებოდა.

რაზმის უფროსი გენერალი კომაროვი კავკასიის არმიის მხედართმთავარს აცნობებდა, რომ „აჭარის მოსახლეობის განწყობილება ძლიერ კეთილია, მხარე ელოდება რუსეთთან შეერთებას.“²

ვახეთ „დროების“ კორესპონდენტის ცნობითაც მოსახლეობა რუსებს სიხარულით ხვდებოდა. ხალხი თან მიჰყვებოდა ნაწილებს, ძღეროდა და უკრავდა ნაციონალურ ინსტრუმენტებზე, მებრძოლებს სადილებით უმასპინძლებოდა და სხვა. მეზობელი სოფლებიდან იკრიბებოდნენ წარმომადგენლები და სიხარულს გამოთქვამდნენ რუსეთის ჯარის შემოსვლაზე, პირობას დებდნენ ყველგან კეთილ შეხვედრაზე.³

1 საქ. ცენტ. ისტ. არქ. ფონდი 521, აღწერა 10, საქმე 23. გვ. 20.

2 სახ. ცენტ. საზმ. ისტ. არქ. ფონდი 485, საქ. 46757, ფურც. 5.

3 ვახ. „დროება“, 1878 წ., № 186.

ქობულეთის რაზმი ბათუმისაკენ ორი მიმართულებით მოძრაობდა. ერთი — უშუალოდ ზღვის ნაპირით, მეორე კი ხეობების გზით. ამავე დროს ზღვით ხომალდები მოძრაობდნენ. ქობულეთის რაზმის ეს ნაწილები ერთმანეთს შეხვდნენ მახინჯაურში 24 აგვისტოს 1878 წ. 25 აგვისტოს ადრე დილით რუსეთის არმიის მწყობრი ნაწილები, რომლებსაც თან მოჰყვებოდა ქართველ ლაშქართა ასეულები, სიძღვრით, მუსიკით და გაშლილი დროშებით დაიძრნენ ბათუმისაკენ.

ჯარს წინ მიუძღოდა კავკასიის არმიის მხედართმთავრის მოადგილე სვიატოპოლკ-მირსკი.

სვიატოპოლკ-მირსკის ქალაქგარეთ შეხვდა ბათუმის თურქთა კორპუსის უფროსი დევრიშ-ფაშა, კომენდანტი მუსტაფა და სხვა სამხედრო პირები, ხოლო მდ. ბარცხანასთან — ადგილობრივი მოსახლეობის დეპუტაცია. რუს გენერალს მოქალაქეებმა პურმარული ძიართვეს, რაც იმ სიხარულის გამოხატვის ნიშანი იყო, რომელიც აჭარის რუსეთთან შეერთებამ გამოიწვია.

დღის ორ საათზე ბათუმში რუსეთის დროშა აფრიალდა. თურქეთის მიერ რუსეთისათვის ქალაქის გადაცემის ცერემონია მოსახლეობის საერთო ზეიმად გადაიქცა. აჭარლების სიხარულს საზღვარა აღარ ჰქონდა იმის გამო, რომ მშობლიურ ქართველ ერს მოწყვეტილნი ისევ მას შეუერთდნენ.

განაგრძობდნენ რა აჭარის დაცლას, თურქებმა 31 აგვისტოს დევრიშ-ფაშას მეთაურობით სამუდამოდ დატოვეს ბათუმი და ხომალდებით გაემგზავრნენ თურქეთში. რუსეთისათვის ბათუმის გადაცემის შემდეგ თურქეთს დაუბრუნდა არზრუმი.

ბათუმში რუსეთის ჯარის შემოსვლასთან დაკავშირებით ევროპის სახელმწიფოების გაზეთები ლაზებისა და აჭარლების ერთიან აჯანყებაზე წერდნენ. ისინი ისეთ ცნობებსაც კი იძლეოდნენ, ვითომც 30 ათასი შეიარაღებული აჭარელი მზად იყო რუსებს ხიშტებით, ტყვიითა და ყუმბარებით შეხვედროდა. გაზეთები სრულიად უსაფუძვლოდ წერდნენ, რომ მოსახლეობა ვითომც ინგლისის ქვეშევრდომობას მოითხოვდა და მხოლოდ მისი ხელისუფლება უნდა სცნოსო. ბათუმში რუსეთის ჯარის შესვლამდე რამდენიმე დღით ადრე ერთი მათგანი წერდა: „ჩვენ მოგვიხდება აჭა-

რაში დავინახოთ ისეთი ბრძოლები, როგორც თურქეთის მიერ დამორჩილების დროს იყო“. მაგრამ ფაქტის წინაშე დამდგარი საზღვარგარეთელი კორესპონდენტები იძულებული იყვნენ აღნიშნონ, რომ რუსეთის ჯარის ბათუმში შესვლა არამც თუ სისხლისღვრით დამთავრდა, არამედ მოსახლეობის მიერ იგი სიხარულითა და გულთბილად იქნა მიღებული; ხოლო იმედდაკარგული ლორდი ბიკონსფილდი სინანულით აღნიშნავდა, რომ „რუსეთის არმიის შესვლამ ბათუმში არამც თუ სახალხო ომი გამოიწვია, არამედ საერთოდ ყოველგვარი სისხლისღვრის გარეშე დამთავრდა“.¹

§ 7. აჭარა საქართველოსთან შეერთების შემდეგ (მოკლე მიმოხილვა)

რუსეთის შემადგენლობაში აჭარის ტერიტორია ბათუმის ოლქის სახით გაერთიანდა. იგი ადმინისტრაციულ და სამხედრო დარგში კავკასიაში მეფისნაცვალს — იმავე კავკასიის ჯარების მხედართმთავარს ექვემდებარებოდა. აჭარაში დამყარებულ იქნა რუსეთის სხვა გუბერნიებში არსებულის ანალოგიური ადმინისტრაციული მმართველობა და კანონმდებლობა.

ოჯახურ და ნათესაურ უკმაყოფილებას კანონით მეჯლისი წყვეტდა. ნატურით გადასახადები, რომლებიც თურქეთის ბატონობის დროს იკრიბებოდა, ფულით შეიცვალა და გაცილებით ნაკლები იყო, ვიდრე წინათ. გადასახადების გაწერის დროს მხედველობაში იქნა მიღებული მდიდარი და ღარიბი სოფლები და ოჯახები. ადგილობრივი მოსახლეობა სამხედრო ვალდებული არ იყო, მაგრამ წესრიგის დაცვის მიზნით უნდა შედგენილიყო ადგილობრივი მილიცია. სამხედრო სამსახურის მაგიერ ოჯახს წლიურად ერთი მანეთი უნდა გადაეხადა, სახელმწიფო სამსახურში ჩარიცხულ პირთ ხელფასად თვეში 2 მანეთი ეძლეოდათ.²

აჭარის თურქ დამპყრობთაგან განთავისუფლება ქართველი ხალხის საუკუნეობრივი ოცნების განხორციელება იყო და იგი საერთო ზემოთ აღინიშნა. საქართველოსთან აჭარის შეერ-

¹ Газ. «Русская правда».

² ბათუმის რევ. მუზეუმის არქივი, ფონდი 4, საქ. 56, ფურც. 55—59.

თებასთან დაკავშირებით ხალხის სულისკვეთება სამართლიანად
გამომხატული ი. ჭავჭავაძის სიტყვებში. იგი წერდა: „ჩვენი ძმები,
ჩვენი სისხლბორცი, ჩვენთან ერთად „მებრძოლი შავის ბედისა“
ჩვენის გპირების ბუდე, ჩვენის უწინდელის განათლების და სწავ-
ლის აკვანი, ჩვენი ძველი საქართველო,—დღეს ჩვენ შემოგვიერთ-
და“.¹

მოწინავე ქართველი საზოგადოების აზრის გამომხატველი იყო
გაზ. „ივერიის“ ფურცლებზე მოთავსებული კორესპონდენციები.
ერთ მათგანში აღნიშნულია, რომ „საქართველოსთან აქარის შე-
ძმობრთებით ქართველ ხალხს აღსრულდა თავისი გულისწადილი“.
„ძმობრთებულ ძმებთან მტკიცე ურთიერთობის დასამყარებლად
1878 წლის ნოემბერში თბილისში მოწვეულ იქნა სამხრეთ საქარ-
თელოს წარმომადგენლები, მათ შორის იყვნენ ჰუსეინ-ბეგი აბაში-
ძე, ბეჟან-ოღლი, შერიფ-ბეგი ხიმშიაშვილი და სხვები.

საქართველოს მოწინავე ადამიანებმა სამხრეთ საქართველოს
დელეგაციას შეხვედრა მოუწყეს. სადამოს ესწრებოდნენ გ. ორბე-
ლიანი, ი. ანდრონიკაშვილი, გ. წერეთელი, ა. წერეთელი, პ. უმი-
კაშვილი, ს. მესხი და სხვ. მრავალ სადღეგრძელოს შორის გან-
საკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს გ. ორბელიანის სიტყვები:
„ეს შეკრება ის არის, — თქვა მან, — როდესაც ერთი დედის
შვილნი, შავი ბედის გამო გაშორებულნი, დიდხანს ერთმანეთისათ-
ვის დაკარგულნი, მოულოდნელად შეხვდნენ, იცნეს ერთმანეთი
და გადაეხვივნენ გულითადი სიყვარულით. შეერთება ესე ჩვენი
იყოს უკუნიური უკუნისამდე, შეურყეველი და დღეს იქით
ლხინშიც, ჭირშიც უნდა ვიყვეთ ერთად, ვითარცა ერთნი დედა
საქართველოს შვილნი“.²

მგზნებარე პატრიოტული სიტყვა წარმოთქვა პოეტმა
აკაკი წერეთელმა, რომელმაც აღნიშნა, რომ მათი შეკრება სრუ-
ლიად განსხვავდებოდა ჩვეულებრივი ლხინისაგან, რომ „ახლა
ვხედავთ, ჩვენი წინაპრების დაპირებები აქეთაც და იქითაც შე-
ნახულა და ამით სჩანს, რომ ჩვენს შორის ძმური კავშირი თურმე
არასოდეს არ ყოფილა მოშლილი. დღემდე თუ ცალცალკე შეგვი-

1 ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული, თბილისი, 1955 წ., ტ. 5, გვ. 18.

2 გაზ. „ივერიის“ ცნობები, შეკრებილი ბათუმის რევ. მუზეუმის არქივში,
ფონდი 4. საქ. 56, ფურც. 62.

ნახავს ის ანდერძი, დღეს უფრო ადვილად და ძლიერად ავსარულ-
ლებთ, თუ კი ძმურად მივეცემთ ერთმანეთს ხელს, დავადგებით
ერთ გზას და მივმართავთ ერთ მიზანს“.¹

დიდი ზეიმითა და სიხარულით იქნა დამსწრეთა მიერ მიღე-
ბული აჭარის ბეგ შერიფ ხიმშიაშვილის სიტყვები. ხიმშიაშვილი
შეეხო აჭარის მოსახლეობის ბედკრულ ცხოვრებას თურქ ბატონობის-
თა ბატონობის წლებში და თქვა, რომ აჭარლები დიდი ხანია ილტვო-
დნენ დედა სამშობლოსთან შეერთებისათვის, „დღეს, როდესაც
ერთად ვართ, დასძინა, მან, — ღმერთმა ქნას მეცა და ჩემ თანამო-
ძმეთაც საქმით დაგვემტკიცებინოს ჩვენგან მოსალოდნელი კეთილ-
შობილური მოქმედება. შეერთებული ვიყოთ მტკიცედ, ძმურად,
ჩვენის დიდიხნით აქეთ დაშორებულ მრავალრიცხოვან ძმებთან.
სულით, გულითა და ყოველ კეთილგანწყობილებითა ხელი ხელს
მიგვეცეს და გადაგვედგას ის გამირული ნაბიჯი, რითაც განთქ-
მულნი იყვნენ ჩვენი წინაპარნი საქვეყნოდ“.²

ქართველმა ხალხმა ახლად შემოერთებულ ძმებს სიტყვები
საქმით დაუმტკიცია. აჭარა, თურქთა ბატონობის პერიოდში აოხრე-
ბული ქვეყანა, ომის პერიოდში თითქმის განადგურებამდე მივი-
და. გადამწვარი იყო სოფლები, განადგურებული მეურნეობა, ზო-
ლო მოსახლეობა მთებს აფარებდა თავს. მხოლოდ რუსეთის ჯარის
მოსვლის შემდეგ დაუბრუნდა მოსახლეობა თურქეთის მიერ
გაძარცულ და გადამწვარ სოფლებს. ამას დაემატა ომის შემდეგ
მოუსავლიანი წლები და ისეთი რთული პირობები შეიქმნა, რომ
ბევრგან მოსახლეობა შიმშილით იხოცებოდა. განსაკუთრებით
რთული მდგომარეობა იყო კინტრიშის მხარეში. ქართველმა
ხალხმა აჭარის მოსახლეობის გაჭირვებას ყურადღება მიაქცია
და ძმური დახმარების ხელი გაუწოდა. რამდენიმე დღეში შეაგრო-
ვეს 3 ათასი მანეთი და ს. მესხის ხელით გადასცეს მოსახლეობას.³
ი. ჭავჭავაძე ქართველ ხალხს მოუწოდებდა გაეწია დახმარება
აჭარაში მცხოვრები ძმებისათვის. ძმებს ძმურად უნდა დაეხმადეთ, —
წერდა იგი, — ყველგან და ყველაფერში, უნდა იმათთვისაც
ვიზრუნოთ, როგორც ჩვენთვისაო, და მოუწოდებდა თანამემამუ-

1 იქვე.

2 იქვე, ფურც. 69—73.

3 იქვე, ფონდი 4, საქ. 95. ფურც. 154.

ლებს: „შევეწივნეთ რითაც შეგვიძლიან, ფულით, საქმლით, საცმლით, ხორავით! ამას მოითხოვს ყველასაგან საზოგადოდ კაცთ-მოყვარობა და ჩვენთვის კი საკუთრად ზნეობითი მოვალეობაც ძმისა წინაშე.“ ავტორი კვლავ მიმართავს: „აბა, ქართველთა ბავ, ესლა შენ იცი, როგორ... დაუმტკიცებ ქვეყნას მამა-პაპათა ანდერძს: „ძმა ძმისთვისა და შავი დღისთვისაო!“¹

აჭარის მოსახლეობა ისეთ რთულ პირობებში აღმოჩნდა, რომ მეფის მოხელეებიც კი იძულებული შეიქმნენ სათანადო ზომებზე მიეღოთ. მეფისნაცვალმა კავკასიაში შუამდგომლობით მიმართა სამხედრო მინისტრს, რათა მოსახლეობისათვის სესხის სახით მიეცა 20 ათასი მანეთი. მოთხოვნა სესხის მიცემის შესახებ განხილულ იქნა სახელმწიფო საბჭოში და დაკმაყოფილებულ იქნა.²

აჭარის მოსახლეობისათვის დასახმარებლად ქართველი ხალხის მოწინავე აღამიანები მოხსენება-ლექციებს კითხულობდნენ საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებში. ისინი მოუწოდებდნენ დამსწრეებს დახმარებოდნენ აჭარის მოსახლეობას.

ი. ჭავჭავაძე და ა. წერეთელი აჭარის მოსახლეობასთან მჭიდრო კავშირის დასამყარებლად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ადგილობრივ მოსახლეობაში წერა-კითხვის გავრცელებას. ამ მხრივ საყურადღებოა შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილის სიტყვა, წარმოთქმული ერთ-ერთ სადილზე თბილისის საზოგადოების მოწინავე პირებთან, აჭარლების შესახებ: „განათლება ეჭირება, ბატონო, უმათ, ამდენი ახალგაზრდა კაცები ხართ, განათლებულები, წადით, გაეცანით, ზოგი აქ მოიყვანეთ, სკოლა გამართეთ, ასწავლეთ და ასე უნდა... აბა რა ძმა ხართ, თუ ისე აბღღურად დატოვთ?!“³

საქართველოს მოწინავე საზოგადოების დახმარებით 80-იან წლებში აჭარაში წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ დაიწყო მუშაობა, რასაც ათი წლის შემდეგ უკვე მნიშვნელოვანი შედეგი მოჰყვა. თუ წინათ იშვიათი იყო ქართული წერა-კითხვის მცოდნე აჭარაში, ამ პერიოდში მოსახლეობის უმრავლესობა დიდი მისწრაფებით იძენდა ქართულ წიგნებს. ერთი წლის განმავლობაში მხოლოდ ქობულეთში გავრცელდა 2 ათასამდე ქართული წიგნი.

1 ი. ჭავჭავაძე, ნაწერების სრული კრებული. თბილისი, 1955 წ., ტ. 5. გვ. 31.

2 სახ. ცენტ. სამხ. ისტ. არქ., ფონდი 1268, საქ. 24, ფურც. 17.

3 გაზ. „ღროება“, 1878 წ., № 126.

1880 წელს ბათუმში გაიხსნა ქართული სკოლა, რასაც მოსახლეობა აღფრთოვანებით შეხვდა. სკოლების რიცხვი თანდათან იზრდებოდა აჭარის სხვადასხვა სოფლებში — ქობულეთში, ქედში და ა. შ. სკოლების რიცხვი, რა თქმა უნდა, საერთოდ მცირე იყო, მაგრამ რუსეთის თვითმპყრობელობის პირობებში ესეც დიდ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს. თანდათან იზრდებოდა სკოლებში ადგილობრივ მოსწავლეთა რიცხვი. ჩამოსული მასწავლებლები მკიდრო კავშირში იყვნენ ადგილობრივ მოსახლეობასთან.

თავის მხრივ ადგილობრივი მოსახლეობა უდიდეს აღფრთოვანებას გამოთქვამდა დედა სამშობლოსთან გაერთიანებით. მათ არაერთხელ მიუმართავთ თხოვნით ქართველი საზოგადოებისათვის, რათა კულტურული დახმარება გაეწიათ აჭარის მოსახლეობისათვის. ისინი პირობას იძლეოდნენ, რომ შეძლებდნენ დამტკიცებინათ მათი ქართველობა, მზადყოფნა და თავდადება იმ საქმისათვის, რისთვისაც მათი საერთო წინაპრები იბრძოდნენ.¹

აფასებდა რა ქართველი ძმების უმწიკვლო დახმარებას, აჭარის მოსახლეობას არაერთხელ გამოუთქვამს მადლობა გაზ. „ივერიის“ ფურცლებზე: — „ჩვენ, ქართველ მაჰმადიანებს, — წერდა გაზ. „ივერია“ — ჩვენმა ძმებმა, ქართველმა ქრისტიანებმა ყურადღება მოგვაქციეს და ჩვენთვის წიგნებიც დაბეჭდეს. ჩვენი საყვარელი ქვეყანა საქართველოა, ჩვენი სამშობლო ენაც ქართულია. ამდენხანს ტანჯვა-წამებაში მყოფნი თქვენთან დავბრუნდით“ — ტ²

რუსეთის მიერ გატარებულ ეკონომიურ ღონისძიებებს უთუოდ დიდი პროგრესული მნიშვნელობა ჰქონდა. 1871 წ. დამთავრდა პირველი რკინიგზის მაგისტრალის მშენებლობა ფოთიდან თბილისამდე. 1883 წელს ამ რკინიგზას სამტრედიიდან ბათუმისაკენ ახალი ხაზი შეუერთდა, რის შემდეგ ბათუმი ბაქოს დაუკავშირდა. ბაქო-ბათუმის რკინიგზას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც რუსეთის ნავთობის გასატანად საზღვარგარეთ, ისე, კერძოდ, ქალაქ ბათუმის განვითარებისათვის. ბაქოს ნავთობიდან მსოფლიოს სხვადასხვა ბაზრებზე გადიოდა. ბათუმში აშენდა როტშილის, მანთაშევის, ძმების ნობელების ნავთის გადამმუშავებელი და ბიღონების საკეთებელი ქარხნები და სხვა.

¹ გაზ. „დროება“, 1878 წ., № 182.

² იქვე, № 213.

ნავთის ბიღონების დამზადებას და მათ ყუთებში შექმნას სხვა რამდენიმე წვრილი სახელოსნოც აწარმოებდა. მრეწველობის წარმოშობას და განვითარებას ახალი კლასის — პროლეტარიატის წარმოშობა მოყვა.

1886 წელს გაუქმდა ბათუმზე ბერლინის კონგრესით დადგენილი პორტო-ფრანკო, რის შემდეგ განსაკუთრებით ფართო გასაქანი მიეცა სავაჭრო ურთიერთობის განვითარებას. ბათუმზე პორტ-ფრანკოს მოხსნამ განგაში ასტეხა ევროპის სახელმწიფოებში, განსაკუთრებით — ინგლისში. ინგლისის გავლენები სხვადასხვა აზრს გამოთქვამდნენ ამ საკითხის გამო. ლიბერალური გაზეთი „დაილუ ნევის“ წერდა: „ინგლისს არ შეუძლია სცნოს ან აპატიოს რუსეთს ეს ნაბიჯი“ და მას უდიდეს საერთაშორისო მოვლენად აფასებდა.

პორტო-ფრანკოს გაუქმებას ინგლისური გაზეთი 1870 წელს გორჩაკოვის მიერ გაკეთებულ განცხადებას ადარებდა, როდესაც რუსეთმა უარი თქვა პარიზის ტრაქტატის დამამცირებელ მუხლებზე. გაზეთი ასკვნიდა, რომ „თუ რუსეთი კვლავ ამგვარად იმოქმედებს, მის წინააღმდეგ შეიძლება კოალიცია შეიქმნას“.1 გაზეთი „ტიმე“ მრავალი კომენტარის შემდეგ ასკვნიდა, რომ „ბათუმზე პორტო-ფრანკოს გაუქმება ინგლისის პირდაპირი გამოწვევაა. ამიტომ მან თავისი საგარეო პოლიტიკა ამ საკითხს უნდა დაუკავშიროს“.2

მიუხედავად იმისა, რომ ბათუმზე პორტო-ფრანკოს გაუქმებამ განგაში ასტეხა ევროპის სახელმწიფოებში, ამ დროს არც ერთ მათგანს არ შეეძლო რუსეთისათვის სერიოზული წინააღმდეგობის გაწევა, ისე, როგორც 1870 წელს.

1880-იანი წლებიდან ბათუმი რუსეთის კაპიტალის ბრუნვაში ჩაება. იგი კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების გზას დაადგა. თანდათან მრავლდებოდა და ძლიერდებოდა ბათუმის პროლეტარიატი, იგი ადრევე მრავალრიცხოვანი შეიქმნა და თავის რიგებში სხვადასხვა ეროვნებათა წარმომადგენლებს აერთიანებდა.

ბათუმის მუშათა კლასის მძიმე ეკონომიურმა პირობებმა, რუსეთის ცარიზმის ნაციონალურ-კოლონიურმა ჩაგვრამ განაპირობა

1 Собрание передовых статей Московских ведомостей, Москва. 1896, стр. 346.

2 იქვე.

მუშათა რევოლუციური მოძრაობა. ბათუმის მუშათა რევოლუციური მოძრაობას მნიშვნელოვანი ბიძგი მისცა კავკასიაში ვადმო-სახლებულმა რუსმა მარქსისტებმა, რომელთაგან ბათუმში გ. ლუ-ზინი და ი. ფრანჩესკი მუშაობდნენ. ჯერ კიდევ 1898 წელს ბათუმში შეძლეს მარქსისა და ენგელსის „კომუნისტური პარტიის მა-ინიფესტის“ ცალკეული თავების დაბეჭდვა. ისინი შეუდგნენ და ავრცელებდნენ მარქსისა და ენგელსის სურათებს. დაარსებულ იქ-ნა პარტიული სალარო და შეგროვილი თანხები იგზავნებოდა პე-ტერბურგის „მუშათა კლასის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის კავშირის“ განკარგულებაში.

მე-20 საუკუნის დასაწყისში ბათუმის მუშათა მოძრაობა რსდმპ კავკასიის კომიტეტის ყურადღების ცენტრშია, 1900 წლის ბოლო რიცხვებში ბათუმის ცალკეულ ქარხნებში მარქსისტული წრეები იქმნება, რომლებიც მოწინავე მუშებისაგან შესდგე-ბოდა. 1902 წლის დამდეგს აქ რსდმპ ბათუმის კომიტეტი ჩამოყალიბდა. იგი სათავეში ჩაუდგა ბათუმის მუშათა კლას-ის შემდგომ რევოლუციურ ბრძოლებს. 1902 წლის 9 მარტს ბა-თუმში მუშათა გრანდიოზული დემონსტრაცია მოეწყო. ეს დე-მონსტრაცია სისხლში იქნა ჩახშობილი ცარიზმის მიერ, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა. კაპიტალისტები იძულებულნი გახდნენ დათმობაზე წასულიყვნენ და მუშათა მოთხოვნები დაე-კმაყოფილებინათ.

1902 წლის 9 მარტის ბათუმის მუშათა დემონსტრაციის ამბები ლენინური „ისკრის“ ფურცლებიდან ცნობილი გახდა მთელი რუსე-თისა და ევროპისათვის. ბათუმმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა 1905 — 1907 წლების სახალხო რევოლუციაში. 9 იანვრის პეტერ-ბურგის ამბებმა გამოძახილი ჰპოვა ბათუმში, ხოლო რევოლუციის შემდგომი აღმავლობა აქ საბარკადო ბრძოლებით დამთავრდა.

განსაკუთრებით რთულ პირობებში მიმდინარეობდა აჭარაში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვება. პირველი მსოფლიო ომის დროს — 1914 — 1918 წლებში აჭარა საბრძოლო მოქმედების ასპა-რეზი გახდა და ოკუპირებულ იქნა თურქების მიერ, შემდეგ კი — ინგლისელების მიერ. ინგლისელებმა მაშინ სცადეს ბათუმის საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოყენება, მაგრამ სახალ-ხო-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან დაკავშირებით კოლო-

ნიურ ქვეყნებში და წითელი არმიის გამარჯვებების შედეგად სამოქალაქო ომის ფრონტებზე, ინგლისელები იძულებული იყვნენ დაეტოვებინათ ბათუმი, მთლიანად აჭარა და იგი ქართველი მენშევიკებისათვის გადაეცათ. ქართველი მენშევიკები წითელი არმიის დახმარებით გაძევებულ იქნენ ჩვენი სამშობლოს საზღვრებიდან და 1921 წლის 25 თებერვალს ქალ. თბილისში, ხოლო — 18 მარტს ქალ. ბათუმში წითელი დროშა აფრიალდა. ეს იყო ახალი ეპოქის დასაწყისი საერთოდ ქართველი ხალხის ისტორიაში.

1921 წლის 16 ივლისს საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის შემადგენლობაში აჭარის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა ჩამოყალიბდა.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე აჭარაში მხოლოდ რამდენიმე სკოლა იყო. ამჟამად კი აჭარაში 400-ზე მეტი სკოლაა, რომლებშიც 50 ათასზე მეტი მოსწავლეა. აჭარაში არსებობს სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტი, ჩაისა და სუბტროპიკულ კულტურათა საკავშირო კვლევითი ინსტიტუტის ჩაქვის ფილიალი, საკავშირო მნიშვნელობის ბათუმის ბოტანიკური ბაღი მწვანე კონცხზე, სახელმწიფო დრამატული თეატრი, სახელმწიფო და რევოლუციის მუზეუმები და სხვადასხვა კულტურული დაწესებულებანი. გაიზარდა სამკურნალო დაწესებულებათა ქსელი. აჭარაში 1921 წლამდე სულ 20 საექიმო პუნქტი იყო, რომლებშიც 25 ექიმი და 315 საშუალო განათლების მედიცინის მუშაკი მუშაობდა, ამჟამად კი აჭარის 200 საექიმო პუნქტში მოსახლეობას 700 ექიმი და 1.500-მდე საშუალო განათლების მედიცინის მუშაკი ემსახურება. აჭარაში 30-მდე დასასვენებელი სახლი და სანატორიუმია, რომლებშიც ათასობით საბჭოთა მოქალაქე ისვენებს.

გრანდიოზული ცვლილებები და მიღწევები აქვს აჭარას მრეწველობის განვითარების დარგში. თუ აჭარაში მრეწველობა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე ნავთის ბიდონების დამზადებით განისაზღვრებოდა, ამჟამად ბათუმში მოწინავე ტექნიკით შეიარაღებული ნავთობგადამამუშავებელი ქარხანაა. ბათუმში არის ისეთი საკავშირო მნიშვნელობის საწარმოები, როგორცაა: ციტრუს-კომბინატი, კოფეინის, გემთშემკეთებელი და მანქანათმშენებელი

ქარხნები, საკავშირო-რესპუბლიკური დაქვემდებარების ფაბრიკისა და ტყავის ქარხნები, ფესაცმლისა და სამკერვალო ფაბრიკები და სხვა. აჭარის მრეწველობა დღეს 140-ჯერ მეტ პროდუქციას უშვებს ვიდრე საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე.

სრულიად სხვა სახე მიიღო აჭარის სოფელმა. ლიკვიდირებულია წვრილი ჩამორჩენილი ერთბიროვნული მეურნეობა და შექმნილია მსხვილი კოლექტიური და საბჭოთა მეურნეობები. აჭარაში 154 კოლმეურნეობაა, რომელთაგან 42 მილიონერია. სოფლის მეურნეობაში წამყვანი ადგილი ჩაის კულტურას უჭირავს. აჭარაში ჩაის მოშენება ჯერ კიდევ 60 წლის წინათ დაიწყო, მაგრამ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე მას მხოლოდ 880 ჰექტარი მიწის ფართობი ეჭირა. ამჟამად ჩაის პლანტაციების ფართობი 5.729 ჰექტარს უდრის. აჭარა ამზადებს საუკეთესო ხარისხის ჩაის.

ციტრუსოვანი კულტურები აჭარაში ცნობილია XII-XIII საუკუნიდან. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე მისი ფართობი მხოლოდ 323 ჰექტარს შეადგენდა. ამჟამად მას 7.847 ჰექტარი უჭირავს.

მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის მოწინავეებს — 179 კაცს სოციალისტური შრომის გმირის საპატიო წოდება მიენიჭა. ასობით წარჩინებული მუშაკი დაჯილდოებულია საბჭოთა კავშირის ორდენებითა და მედლებით.

აჭარის მშრომელი მოსახლეობა და მთლიანად ქართველი ხალხი, დიდი საბჭოთა კავშირის სხვა ხალხებთან ერთად, კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის ხელმძღვანელობით გმირულად იბრძვის შრომის სხვადასხვა ფრონტებზე, რათა თავისი წვლილი შეიტანოს კომუნიზმის მშენებლობაში.

118.3/4

წიგნი 4 მან. 20 კპვ.

3.83/162

საქართველოს
საბჭოთავო
საგარეო
კავშირების
მინისტროს
საბიბლიოთეკო-საინფორმაციო
სამსახური

Шамше Барфоломеевич Мегрелидзе

**Освобождение Аджарии
от турецкого ига**
(на грузинском языке)

Государственное издательство
Батуми—1956